

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

NÉMETH László

San Remó-i napló

Eredeti közlés/Original publication:

Tanú, 1935, 2. szám, 57–106. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.198

Dátum/Date: 2013. január/January 20.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Németh László: San Remó-i napló, *AHU MATT*, 2013, pp. 1–60. old., No. 000.000.198, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

magyarországi közkönyvtárakban

Kulcsszavak/Key words

Németh László San Remóban, Leo Frobenius, Frobenius sorstana, Schicksalkunde, paideuma, harcos állatenyésző hamita, békés földművelő etióp, Frobenius történelmi–kulturális típusa, afrikai kultúra, afrikai kultúrákör, Ergriffenheit, megragadottság, Heródotosz és Egyiptom, Ladislaus Németh in San Remo, „doctrine of fate” by Frobenius, warrior pastoralist Hamitic peoples, peaceful farming Ethiopian peoples, historical–cultural typology of Frobenius, African culture, African culture circle

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy le-
töltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or
downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kuta-
tók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgálta-
tását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretek-
kel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt
feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a
kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that
has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those
interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to
enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful
information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications
with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

Gondolkodó Magyarok

SAN REMÓ-I NAPLÓ

NÉMETH LÁSZLÓ

Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot szerkesztette:
Szigethy Gábor

TARTALOM

Utazás

San Remó-i napló

Jegyzetek

UTAZÁS

Szigethy Gábor előszava

Zakatol a vonat, feltűnik, elködlök Trieszt, Velence, Vicenza. 1935 tavaszán mandulavirágos Budapestről hózáporos Itáliába indul pihenni Németh László. Felesége, lánya, a vasúti fülke egybeverődött utasai dédelgetik magányát, lelkében a csendet; kezében könyvek: szellemét termékenyítő társak a pihenésben. Kiszakadni az otthon nyűgéből, mindennap-munkából, hivatalnoklétből, s az utazás szívárványos változékonyságában töltekezni gondolatokkal – terv kéthétnyi örökkévalóságra.

Olvasunk, utazunk. Áthaladunk apró szerb falvakon, hegyek között megbújó pislá fényű álmos állomásokon, fészkelődünk a csöpp helyen, bekukkant egy vámőr, teát kínál a mosolygós kalauz, s aki tud, szemét lehunyja, alszik, álmodik. Trieszt fölött robog a vonat, alattunk a tenger, a kikötő lámpacsillagos homálya. Éjféltájban: Velence. Kiszállunk, barangolunk, lábunk alatt Velence kövei konganak, emlékezünk, mindenki érzi: „az éjjeli vonatból abba az ismerősebb Velencébe lépett ki, amely a lelkében csillog...” Robogunk, robog a vonat. Hajnalodik, a reggeli derengés már a Ligur-tengert sodorja szemünk elé. Tanyánk két hétre San Remo, egy kertre nyíló, csendes hotelszoba. Majd átrándulunk Monte-Carlóba, megnéz-

zük a Cassinót, néhány lírát illedelmesen elveszítünk a rulettasztalon, megbámuljuk az olasz s francia pincéreket, elmerengünk a számunkra szokatlan ízű, illatú ételeken, receptek után tudakozódunk, véletlenségből, kényszerúségből rokonult útitársainkkal kávé s fagyalt mellett ismerkedünk. Utazunk.

Németh László kezében könyvek. Nem bedekkert forgat, nem a turista-látnivalókat gyömöszöli magába. Frobeniust, Hérodotoszt, George verseit lapozza, Ady tusakodásain tépelődik, Szophoklész hősei elevenednek magánya színpadán. „Az utazás csak kulissza egy szellemi utazás mögé...” Fontos a kulissza: időbe és térbe kordázza a gondolatokat. A teraszon pincér sürgölődik, a kertben gyerekek ifjúságuk titokzatos nyelvét beszélve oldódnak fel játékaikban, angolul, németül, magyarul csicseregve; a tenger felől fúj a szél, reggel van, dél van, este van. Németh László karosszéke mélyébe húzódva olvas. „A jó könyvet arról ismerem meg, hogy nem tudom egyfolytában végigolvasni.” Leteszi Frobenius *sorstanát*, megáll, elméláz egy-egy mondaton. Talán már írja útirajzát, a San Remó-i naplót, vagy csak terve születik most, s majd otthon, munkás létben lesz idő s erő papírra vetni mindazt, ami e szélfújta estén eszébe jut. Hérodotoszt forgatja, Kandaülés történetét olvassa, silabizálja a görög szavakat. Behajtja könyvét, töpreng. Sardis királya ostoba uralkodó volt, végtelen elbizott-ságában első szolgájával megleseti mezítelen asszonyát, hogy lássa a szolga: a királyné a legszebb asszony. A megszegyenyített királyné bosszút áll, a szolgálóval eltéteti férjét láb alól, s új dinasztiát terem: gyerekeket szül volt férje gyilkosának.

Hérodotosz halad tovább a mesében. Németh László autóbuszba ül, indul Monte-Carlóba, gyönyörködik az elsuhanó tengerpart fenségében, magában folytatja a történetet. Nem a történelmet, hisz nem a történelem izgatja most, hanem az emberek, akik akkor éltek. Emberek, akik élnek. Egyiptomról nemrég okos történész könyvét olvasta, most Hérodotoszt. „Az jó történelem, ez jó Egyiptom.”

Utazunk: van különbség *jó történelem* és *jó Egyiptom* között?

Hérodotosz sok mindent nem tud pontosan, adatai olykor tévesek, hiányosak. Történetet mesél, történettel helyettesíti a történelmet, mesét mond, csavarosat, példabeszédszerűt: *jó Egyiptom*. Piramisokról, fáraókról írtak pontosabb, tárgyyszerűbb munkát. De most megelevenedik a múlt. Szokások, vágyak, könnyek; kézmozdulat, amellyel halálba ment rabszolga és király, tekintet, amely tördöfés volt háromezer évvel San Remó-i utazásunk előtt. Érezzük a piramist építő rabszolga izzadságának szagát, látjuk a Nílust, amint termékenyítő iszappal árasztja el Egyiptomot, izgatottá tesz

Kandaulés asszonyának érzékeket borzoló mezítelensége. Utazunk: Egyiptomba.

Az olasz pincér udvariasan hozzánk hajol: jeget parancsol? Németh László leteszi a könyvet „lélegzési szünetet kell tartani, mintha az olvasás közben megmozdult gondolatok akarnának fűjtatni egyet: aztán mind hosszabbak ezek a fűjtató szünetek, végül is az, amit földidézett, erősebb lesz magánál a könyvnél, s az ember olvasóból ábrándozóvá, álmodozóvá, felfedezővé válik.” Frobenius elméleteiről gondolkodik az író, lejegyzí, s mindjárt továbbgondolja, amit olvasott. Frobenius hamitákra s etiópokra osztja a népeket, pásztorkodó, a térben élő harcias nomád hamitákra s időt hódító, földműves etiópokra. Halad Frobenius gondolatmenetének vágatában. Egy darabig: amíg feltérképezi a német gondolkodót. Etiópok és hamiták: tetszetős felosztás; de: „ki nem szereti jobban a diófát a leopárdnál?” Észre sem veszi: etiópnek mondja, vallja magát, hisz a hamita-leopárd ellenében az etióp-diófa mellett köt ki: neki a terebélyes diófa kedvesebb. De vajon mindenki így gondolkodik? Frobenius nagy tudós volt, műveit a néprajztudomány számon tartja, elemzi, magyarázza. Elméletét, amely a népeket etiópokra s hamitákra osztja, elveti. De a gondolat, amely Frobenius olvasása közben a San Remó-i hotelke teraszán megszületik, lebilincselő: ki szereti jobban a diófát a leopárdnál?

Tegyük le a könyvet, vegyünk lélegzetet. Utazunk, talán San Remóban vagyunk, talán Afrikában. Kezünkben egy leopárdkölyökkel üldögélünk kedves diófánk alatt.

Németh László 1935 tavaszán San Remóban a szálloda teraszán üldögél, kezében Frobenius; gondolkodik. Darabokra ízei Frobenius gondolatait, ismerkedik velük, új rendszerbe illeszti őket, régibb olvasmányaihoz tapogat vissza, otthonról, hazáról, nemzetről eddig született gondolatait, indulatait rendszerezi. Tévedéseit, igazságait teszi mérlegre. San Remóban Frobeniust olvas, számára Frobenius iránytű: mutatja az irányt, amerre indulni lehet s azt, hol kell új útra térni, új csapást kezdeni. Olvas, gondolkodik. Leteszi a könyvet, levegőt vesz: „Tulajdonképp nem is tetszik nekem ez a könyv!”

Miért szereti Németh László jobban a diófát a leopárdnál?

Ölünkben a becsukott könyv, tekintetünk a tenger fölött suhanó sirály röptét figyeli. Holnap indulunk haza.

San Remó-i napló

Németh László

1. Frobenius

Tíz hónapja már, hogy nem vagyok a magamé. Utoljára a múlt tavaszon ültem kinn a felsőgödi kisház verandáján; feleségem – utolsó hónapos – a magunkültette borsót gyomlálta, s én Dilthey* összegyűjtött munkái fölött mosolyogtam ki rá. Azóta tíz-tizenkét órai hivatalnok-munkára ítéltén élek;* szemem elől eltűnt a természet, szemem mögül a probléma; a világ fáraszt, anélkül hogy lelkesítene. „Kérem, három hónapja kaptam az értesítést, hogy az előadásom elfogadták.” „Barátom, ez az orvos nagy szívességet tett nekem, nem szerepelhetne a rádióban?” „Magának az a híre, hogy haragszik a nőírókra.” Mennyi papír és mennyi ember, szemét papír és szemét ember; csupa hulladék az agyam; törött bögrék, eldobott cserepek, libatoll borítják; úgy kell megkeresni magamat alattuk.

Most két hétre megint szabad, megint a magamé. Még szememben, fülemben, bőrömben a tegnapi nap harca. Hallom az egyik rádióújság munkatársnőjének a kotlás-hangját. „A Száz könyv sorozat nem érdekli a közönséget.” A telefon szól. Egy barátom nyilatkozatot adott ki ellenem. Mért tette, tünődöm. Gazdag ember, nincs szüksége rá, hogy... Az éjszaka még dühvel gondoltam rá, tele voltam az emberi aljassággal, mely minden új aljasságtól fölháborítóbbá, démonibbá válik.

Most halvány, éppen csak elgondolkoztató talány; utazom, idegenbe megyek, új ég, más fák alá, s velem jön minden, ami hozzám tartozik: feleségem, kislányom, egy csomagban nyolc-tíz könyv: olvashatok belőlük, de nem muszáj elolvasnom őket.

Beásom magam tüntetően a sarokba, s elsáncolódom egy könyv födele mögé. Még nem is olvasok, csak élvezem az olvasás állapotát. Olvasás, utazás, szabadulás: fokozatok, s most mind együtt vannak, egymást erősítik mint egymás felhangjai. Az ablak mögött Fehér megyei állomások úsznak el, aztán a Balaton havas-szürke színeit tudom a könyvem mögött. Magdus* az idegen bácsival (egy kórháztulajdonos) ismerkedik. Az utazásvezető egy palack csemegebort ad be hozzánk. Rokonaink, akik egy

fülkében utaznak velünk, leszedik az élelmestáskát. Szeretem ezeket a vasúti fülkéket. Folyton mást mutatnak, és nem kívánnak tőlünk semmit. Köreink raknak egy kis társadalmat, de ránk bízzák, hogy elkeveredünk-e benn vagy visszahúzódunk. A táj változik, az emberek nyüzsögnek, s te itt ülsz könyveddel és gondolataiddal. Érzed a mások életét, anélkül hogy zavarnák a tied.

A könyv Frobenius* *Schicksalskundé*-ja. Az írója azok közé a két kor határán álló szellemek közé tartozik, akik a régít környezetük hiedelmeiből ismerték meg; az újat pedig ösztönük ellentmondásaiból. Pályája elején, a kilencvenes években a néprajz leltározó tudomány volt. Hatalmas múzeumokba hordta össze a „vad” népek kacatját: fegyvert, edényt, csónakot, ruhát. A szakember önfeláldozásával hordta össze, s az állatkerti néző kíváncsiságával nézte. Kirgiz és hottentotta olyasféle különösség volt, mint a marabu vagy a zsiráf. Sokkal „felsőbbrendű” volt, semhogy megérthette volna őket. Elég volt, ha mint etnológus megmagyarázta. Mivel magyarázta meg? A mai élet indokaival: haszonnal, célszerűséggel. Ha a magyarázat nem volt elég ésszerű, annál rosszabb a vadakra. Esztelenségük lett az egyenlet mindent helyreütő együthhatója.

Frobenius* körülbelül úgy lépett be a néprajzba, mint Freud az ideggyógyászatba. Freud az idegbetegségek tünetei mögött fedezte fel a tünetek értelmét, Frobenius* a néprajz tárgyai mögött. A hisztéria legcsodálatosabb tünetében is valami nagyon emberit és nagyon érthetőt fejez ki; kerülő úton, de következetes nyelven. Frobenius* a népszokások mögött kereste ezt az érthető emberit, s mert a lapos ésszerűségnél magasabban kereste, sikerült is megfejtenie a hozzá vezető nyelvet. Tudományos sikere az emberiség sikere. Freud abból indult ki, hogy a bolond elsősorban ember, Frobenius* a vadaknak adta meg ezt a becsületet.

Ami az ideggyógyászatban egy idegbaj, a néprajzban az egy kultúra: külön tünetnyelven beszélő állapot, vagy ha úgy tetszik, életérzés. A fiatal Frobenius* nagy merészsége, hogy ő nem nyilat, kaput, nőrablást, cölöpépítkezést lát, hanem kultúrákat. Az együtt jelentkező tünetekből a mögöttük levő életérzésre következtet. Néprajzi térképének a „kultúrkörei” a kultúra szellemét megidéző körök.

Kortársai mindent darabokra bontanak, leltári csoportokba raknak. Csak az tudományos anyag nekik, ami lefényképezhető vagy szekrénybe rakható. Az ő számára a kultúra az, ami valóban van. Még az emberek is csak úgy vesznek részt benne, mint sók, fehérjék, zsírok egy növény fejlődésében. A kultúra nő, virágzik, fonnyad, s az emberek csak elhelyezkednek benne. A fiatal Frobenius* nemcsak emberfölötti életnek látja a kultúrát, de

az embertől majdnem függetlennek. Az egyiptomi művelődés nem az egyiptomiakból nőtt ki, hanem a Nílussal együtt az egyiptomi földre beásódó életből, amelynek mint anyagra volt szüksége a népre, s nem mint jellegadóra. Frobenius* kultúrái olyan növények, melyekben a táj emberi lehetőségei virítanak ki.

Kultúra: nagy szó, óriási növény, de a kapuknak és a süvegeknek van egy előnyük vele szemben: megfoghatók, Frobenius* érezte „embertől független tenyésző” kultúráiban a túlzást s a pusztá fogalmi lét veszedelmét. Vállalkozó kedvét is szorítja a dolgozószoza. A „kultúrák” felfedezése tíz német közül kilencet az egyetem felé vitt volna; ő Afrikába ment. 1904-től tizenöt évet élt ott. Betűzte a népélet nyelvét, s arcok, hangok, helyzetek érzéki emlékével tette puhábbá, színjátékosabbá Németországból levitt fogalmait. Afrika, az elkerült világrész: egyszerre néprajz és őstörténet. „volt” és „van” ott még egymás mellett élnek. Ha Európa az ébrenlét, Afrika az álom; mai életünkről gyermekkorunk képeiben beszél és fordítva. Aki tudja, hogy az álomnak értelme van, s a vadak olyasmit mondanak el rólunk, amit mi elfeledtünk, ebben a világrészben jó tanítót talál. Frobenius* alakzatok ezrei közt fejleszthette tovább kultúralaktánát.

De tizenöt év után, 1919-ben hazajön Németországba. Amíg ő expedíciót vezetett, s töltötte a lelkét Afrikában, az otthoni élet odébb ment, idegen lett, az érdeklődés más tárgyakat másképp csapzott körül. Az Afrika-felfedező németből egy Németországot felfedező afrikai lett, akinek a németiség is kultúrmorfológiai* rejtvény, akár Szudán népei. Ha nem is tartja már a kultúrát, mint fiatal korában, az embertől függetlenül növe szerveznek, tudja, hogy mindenkinek a maga kultúrájában a helye. Egy élet erőfeszítései csak akkor nem pazarlódnak el, ha a megfelelő kultúra növe irányába esnek. S a német kultúrának épp akkor, a vereséget követő magabaszállás óráiban nagy szüksége van növe irányába eső erőkre. Annál inkább, mert ezt az irányt a német nép elvesztette. „Das deutsche Volk* ist an seiner Kultur irre geworden”: idézi Frobenius* legalább tízszer a legkülönbözőbb kapcsolatban. S a sorstudomány, amelyet könyve címében hirdet, a kultúrák természetéről szerzett tudást igyekszik a meghibbant német kultúra kiigazítására felhasználni. Önismeretet és önbizalmat hoz neki Afrikából. Sorstudománya a német szorongás ugrása a néprajz és a német jövő problémája közt.

Hogy köti össze az elkerült világrészt a német sorsszorongással? Annak, aki a német kérdést nem jelszavakkal intézi el, érdemes megfigyelni. A Frobenius-féle* kultúrkör-térképek, melyek egy-egy népszokás vagy tárgy elterjedését tüntetik fel Afrika területén, azt mutatják, hogy bizonyos

néprajzi jelenségek egy-egy területen többnyire együtt jelentkeznek, mások csaknem mindig külön. Az egyenlítőjáji Afrikában együtt van: cölöpágy, cölöpépítkezés, nőrablás; nem becsülik a szüzességet s az özvegy törzstulajdon. Mindez hiányzik a Szahara menti északi országokban, délen és Afrika északkeleti szögében. Ezekre a vidékekre viszont a kupolaépítkezés s a sziklaképek a jellemzők. A nők építik a sátrat, ők dolgozzák föl a bőrt, bőrruhát hordanak, a vadászok tetováltak, s a hamita nyelvek* valamelyikét beszélnek. A kétféle tünetcsoportot a kultúrmorfológus szerint nem a véletlen söpörte össze, hanem kétféle, egymással szemben álló életérzés alakította ki. Etiopik und Hamitik, csinálja meg Frobenius* az afrikai metszést, olyasformán, ahogy Kretschmer* cikloidja* és schizoidja az alkattanit. Etióp és hamita nemcsak egymás mellett élő, hanem egymással szemben álló kultúra – a kultúrák két „neme”. Ahogy minden ember férfi vagy nő, minden kultúra etióp vagy hamita jellegű. Az etióp gyűjtő vagy földműves, a hamita vadász vagy állattenyésztő. De azontúl, hogy növényből és állatból élnek, életükben is a növényt vagy az állatot mintázzák. Az etióp kiterjed a földön, a hamita megszállja. Az etióp társadalom a patriarcha fennhatósága alatt álló család; harmadízi rokonok, együtt, vagyonszövetségben. A megszállt földrészről, amennyire a törzs szükséglete megkívánja, a „senki földje” felé terjednek ki. Az etiópoknál törzs van, központ, és nincs egyén, birtok és határ. A hamita viszont mindenütt határt állít; az állatoknak tulajdonosuk van; a vadászszakmánya a vadászé, aki elejtette; a sátor a nőé, aki készítette. Az etióp társadalom férfi, a hamiták matriarchátusban élnek: a gyermek a nőé, a nő jobban húz vérrokonaihoz, mint férjéhez, megszerzéséért párbajozni kell, szépségét, okosságát ápolják. Ha az etióp tenyészik, mint a növény, a hamitát gondosan nevelik, mint állat a kölykeit. Vallásos érzésük is a növényen és az állaton ébredt föl. A növény hajt, virágzik, magot ejt, levelet hullat, újra hajt. Minden folyik, s csak az van igazán, ami e folytonos változás, folyás mögött van: nem az egyén, hanem a törzs, nem a dolgok, hanem a dolgok értelme. Az etióp életérzés ennek megfelelően misztikus. A tények helyett a „valóság” felé fordul, a tér helyett az idő az igazi hazája. Az ősök az élők közelében maradnak, a menyasszony az ősapa koponyájából vesz a szájába az esküvői szertartáson néhány szem magvat. Épp ellenkezőleg a hamita. Ő ahelyett, hogy beleoldódna az örök változásba, menekül tőle, s úrrá igyekszik rajt lenni. A világ neki prédate-rület, amelyen az ésszerűség hasznát hajt, s a harcosból birtokos lesz. Halottjait rejtett helyre ássa, követ rak fölébük, s mint kísérteteket üzi. A dolgok külön, egyenként érdeklik. A térben lakik, és nem az időben. Gyűlöli a homályt, s ráolvasással, bűvöléssel tart távol és féken mindent, amiknek a

természetében homály húzódik meg. Vallása a mágia, hazája a tér. Nem a valóság, hanem a tények embere. Ha az etióp csillaga a hold: a növe-fogyó, időtmérő; a hamita csillaga a nap: a teret négy égtájra osztó, a külön dolgokat a közös homályból kihámozó.

Mi közük etiópoknak és hamitáknak a német sorshoz? Frobenius*, aki nemcsak Afrikában, hanem az egész világon etióp és hamita jellegű kultúrákat lát, könnyen lép át tengert és történelmet. Az ő szemében a Rajna is etióp–hamita határ. A Rajna jobb partja már az őstörténeti időkben is a patriarchátus, misztika, valóságérzés földje, a bal Rajna-part a matriarchátusé, mágiáé és tényérzéke. Németek és franciák–angolok átvették a két föld isteneit. Németország Eckhart*, Luther* és a német idealizmus földje lett. A Nyugat Aquinói Tamásé*, Baconé* és az ésszerűsége. Németország Bismarckig* apró országocskákból állt, az egység a lélekben volt. Franciaország már a középkorban erős központosított hatalom. Hasonlítsuk össze Schillert Voltaire-rel.* egy etióp néz egy hamitára.

„Etiopik und Hamitik”, megértjük, egyszeriben forró szívügye lett a német ifjúságnak. De akármilyen tetszetős is az aránylat „etióp : hamita = német : francia”, az ember elgondolkozik, mi történt: az Afrika-kutató látta bele négereit Európába vagy a német a maga Nyugat-gyűlöletét Afrikába. Mert hogy az etióp rokonszenves, a hamita pedig ellenszenves, az ebből a párhuzamból már akkor is kiderül, amikor a német–francia behelyettesítés még nem is történt meg. Ki nem szereti jobban a diófát a leopárdnál, s ki nem tudja, hogy a valóság megérzése hatalmasabb dolog a tények megragadásánál? Ha az etiópoknak és hamitáknak csak az volt a rendeltetésük, hogy a németek fölényérzését megerősítették, a német sors ebben a fölényben aligha kap jobb útmutatót, mint a politikusok szócsöveiben.

Csak hogy a németség és Nyugat szembeállítására Frobeniusnak* vannak jobb eszközei is. Valóságérzés és tényérzés, misztika és racionalizmus, nemcsak egymás mellett fordul elő, mint etiópok és hamiták Afrikában, németek és franciák Európában, vagy férfiak és nők az egész világon, hanem egymás után is. Egyének és kultúrák életében egyaránt. Mint gyermekkor, ifjúság az egyik, mint férfikor, öregség a második. A magzat sejteiben még sokféle lehetőség lappang (az orvostudomány is onnipotenciálisoknak* nevezi őket), a felnőtt ember sejteiben megmeredt ez a szélső. Jól meghatározott szerepet töltenek be a megújulás, átalakulás, ugrás lehetősége nélkül. Az állatfajok föllépésük idején változékonyak, új és új fajták tűnnek föl, aztán megállnak, gyúrhatóságuknak vége, és formáikból kimozdíthatatlanul pusztulnak el. Faj és egyén az időből a térbe költöznek át. Eleinte függetlenek, változékonyak, többféle jövővel zsúfoltak, az idő-

ben élnek; aztán beleilleszkednek a környezetbe, szerepet kapnak a térbeli dolgok közt, pontos helyet a világ leltárában, elhasználták a bennük levő időt, s életük: ragaszkodás a megszállott térhez. Az idővel telt életnek ez a széthajlása a térben (a paideuma* kibontakozása) a kultúrák történetének is előképe. Az időben élők a világ a dolgok lényegét: a valóságot mutatja, a térben élők a dolgok leltárát: a tényeket. A játszó gyermeknek a gyufaszál lehet boszorkány, s a boszorkány valóságától megragadtan el is törheti a gyufaszálat. A felnőttnek a gyufaszál: gyufaszál – a boszorkány pedig, még ha görbe is az orra s ráncos, szemölcsös is a képe: csak gonosz, rút öregasszony. A kultúrák kezdetben a valóságtól megragadottan alakítják ki szokásaikat; nyelvük a mitológia, majd a vallás; de öregkorukra a térhez és a tényekhez érnek, vallásuk a bölcsélet, majd az észelv és anyagelv, s a valóság megragadottjából a tények rendezőivé lesznek. Világos most már, hogy mire volt jó a németiségnek az elébb etiópoknak, az idő gyermekének, a valóság megragadottjának lenni. Azért, hogy Európa fiatalító szere lehetessen. A németiség a világtörténelem legrosszabb tanulója volt. Hajlama ellenére magolta be a Nyugat leckéjét: a racionalizmust, az anyagelv hitetlenségét. Lényegében vallásos maradt: a középkori misztikusok és a protestáns puritánok népe, növények tanítványa, aki most, a nyugati művelődés öregkori merevedése idején, megint mondhat valamit az emberiségnek, mint ahogy mondott már Luther* és Herder* idején. A Nyugat materializmusa nagy munkát vitt véghez – a világgazdasággal egy emberiséggé hálózta a nemzeteket. De a világgazdasággal együtt szétvitte bele a sivárságot is. A test kész, de talán épp azért vajúdik, mert hiányzik belőle a Lélek. Ezzel a lélekkel akarja megajándékozni a Nyugatot felváltó németiség.

Tehát megint egy viláгурalmi álom, akár Spenglernél*. De mennyivel rokonszenvesebb! Ott a németiség egy óriási Raubtier* a világ mellén: itt egy óriási kenyérfa, mely az egész emberiségre kiterjeszti árnyát. Egy hamita német és egy etióp német. A kettő együtt ellene mond ugyan Frobenius* elméletének, de nem mond ellene Frobeniusnak*.

Közben átkanyarogtunk Krajnán, s lerohantunk a Karszton. Az idő gyönyörű. A zöld völgyek, melyeknek peremén töltések, viaduktok mutatják, merre jártunk az elébb, a frissen megolvadt hó pocsótáitól csillognak. Ezek a kék pocsolyák s a bennük úszó felhők könnyen elbánnak velem. Minél öregebb a szerelmes természetű ember, annál jobban kiszolgáltatja őt a régi örömek emléke a nőknek. Velem a természet bánik el egyre könnyebben. Régebben rám kellett szakadnia a tavasznak, kérdeznie, behízelegnie magát. Ma elég, ha fényes pocsolyaszemeivel rámhunyorít; az emlékezés elvégzi a többit, elolvastja bennem még azt a havat is, ami itt, a várkasté-

lyos dombok árnyékos oldalán, a fenyők között ott horpadozik. Már vagy negyedszer-ötödször utazom le ezen a zöld országon át, a jégsüvegű Alpok alatt Olaszország felé, de mindig másnak láttam. Egyszer húsvétját az eső szomorúságában álltak nyirkos faházai a magas legelőn; egy forró nyáron, a leégett Dunántúl után, völgyei megőrzött zöldjével nyugtatott meg; máskor éjszaka, a bujkáló hold világánál mint valami szaggatott álombeli táj lebegett a kocsiblakban megvilágított falaival és hallgatag erdőivel. Most tócsái fényességében látom őt, mintha Olaszországot ígérné ezekkel a tócsákkal. Olaszországot, mely túl van rajta, de elküldte komolyzöld rétekkel szegélyezett vizei fölé, az utazó biztatására, világos egét.

A vonatunk, egy társasutazás különvonata, könnyen jut át az országhatárokon. Régebben, akárhogy iszonyodtam a hordároktól, teremőroktól, pincérektől, nem álltam be soha az ilyenféle utasnyájba; védtem utam szabadságát, s az önálló felfedezés örömét. Most azonban nem országot akarok látni. Az utazás csak kulissza egy szellemi utazás mögé, s ez a zajos, étkezőkocsiba, mosdóba, látogatóba járó pesti csapat mint egy második szigetelő réteg fog körül családom körül. Átengedi a havasok mögé bukó nap színét, de távortartja az útlevélvizsgálat és szállodaszerzés gondját. Az ismerős karszti állomások nevét már a sötétbe kiáltja be a vasutas. Nabrezina, hallom, miközben Frobenius* a számszimbolikáról mondja el merész elméletét, s ez a szó elég, hogy a sötétben is érezzem az állomás lézengő, futkosó, tréfáló és szitkozódó kis olasz vasutasait, akiknek egy-egy odavetett szava a szolgálat fegyelme alól is kicsillantja az ősi pajkosságot, mely e föld népét: katonát, vonatvezetőt, állomásfőnököt, Mussolinit játszó gyermeksereggé teszi.

Trieszt már ég és tenger kettős csillagsorával fogad. Villák és házak sűrűsödő árnyai közt futunk be az állomásra. Egy óránk van, hogy izmainkat megjártassuk. A feleségem behatol egy hivatalba, s boldogan hozza a megtelt vizespalackot. Aztán kigyúl a kék fény; a kislányomnak külön fekhelye van a padok között, olyasféle, mint egy nyugágy lábtartója. Karjacsckájára hajtott feje elvész az asztallap alatt, csak lélegzete hallik, amint ki- s bejár. Szemben a rokonhölgy szorítja a sarokba a kórháztulajdonost, én Ellával „osztózom” a pad szögletébe szorultan s egy női fejjel az ölemben. A fiatalember a mai ifjúság reménytelenségével cigarettázik a folyosón. Alvásra gondolni sem lehet, olvasni még ha világos volna, akkor sem tudnék. A jó könyvet arról ismerem meg, hogy nem tudom egyfolytában végigolvasni. Előbb csak lélegzési szünetet kell tartani, mintha az olvasás közben megmozdult gondolatok akarnának fűjtatni egyet: aztán mind hosszabbak ezek a fűjtató szünetek, végül is az, amit földézett, erősebb lesz magánál a

könyvnél, s az ember olvasóból ábrándozóvá, álmodozóvá, felfedezővé válik.

Tulajdonképp nem is tetszik nekem ez a könyv! Ritka az a német könyv, amelyik tetszik, s ebben épp az nem tetszik, ami a többiben. Megragadottság, hajtogatta Frobenius*. Nos, megragadottságban a németnél nincs hiány, de mi ragadja meg? Fogalmak. A német kimond egy fogalmat, s rohamot kap a megragadottságtól. Ami Frobenius* gyerekének a gyufa: az a németnek a Raum*, a Zeit*, a Mistik* vagy épp az Ergriffenheit*. S ezen az sem segít, hogy, mint Frobenius*, valami nagyon fogalomellenes fogalomtól vagy ésszerűség-ellenes észterméktől ragadtatnak meg. Aki azt mondja, én vitalista* vagyok, már csak észember lehet. Legföllebb undorodik az esztől. A német valóban vallásos nép, de az istenei elvontságok – soha vértelenebb bálványok előtt nem hevert még nép. Kantra* gondolok: milyen szenvedélyes mitológiai birkózás a legvértelenebb istennel.

Kissé komikus az én elégedetlenségem Európa népeivel. De meggyőződése, hogy ennek az elégedetlenségnek Európa szervi elégtelensége az oka. A latin szellemben ott csillog az érzékelés öröme, az élet világossága, de nem elég komoly ahhoz, hogy Európa ügyét magára vegye. A német elég komoly és vallásos, de tökéletlen az alakító ereje és érzékisége. A szláv vallásos, a maga módján érzéki is, de alakatlan imbolygó nedveiből kristályok nem képződnek. Vallás, érzékiség és alakítóerő a görögökben volt együtt utoljára; – azóta talán a középkori, dómépítő franciákban s az újkor folyamán egyszer-egyszer az angolokban. Hiába nevezzük ki őket hamitáknak, ezt nem lehet letagadni! Wirklichkeit*, Zeit*, Ergriffenheit* mind együtt lehet, s az anyag mégsem elég nemes. Ha Európa a hellenség, a németek a dórjai.

S mégis, mint Kantnak*, Diltheynek* s annyi nagy németnek, Frobeniusnak* is az első szájmozdulatán érzem, hogy közöm van hozzá. Az Északi Ügy beszél belőle. Azoknak az utódja, akik Borgia Sándor* pápasága és Voltaire* aranykora idején megmentették Európa méltóságát. A németiség lehetett durva, darabos, klorofiltalan; de felületes korokban számon tudta tartani a mélységeket – lélek és társadalom mélyeit egyszerre. Ő felelt a humanizmusra protestantizmussal; ő adta a szegény emberek kezébe a bibliát; ő teremtette meg a láthatatlan egyház demokráciáját; ő buktatta meg a felvilágosodás szűk embereszményét; ő lett az érzelem és kedély mélyebb zónáinak a forradalmára; ő tette az új, feltörekvő néprétegek számára otthonosabbá a csillogó főúri kultúrát, s ő fedeztette fel Közép- és Kelet-Európa népeivel a nemzetiségüket. Erasmus* latinul beszélt. Luther* a nemzetek nyelvén. Voltaire* a felvilágosodás egységét képviselte; Her-

der* Európa változatait szabadította fel. Hogy Frobeniusszal* kit kellene szembeállítani, hirtelen nem tudom – de hogy a világot egybedrótozó iparosodás után, mely a népekből egyetlen kézzubonyos világnépet készült csinálni, ez a vadakat védő néprajzos a német hagyomány folytatásában áll, arra ez az egy könyve is bizonyíték.

Akármilyen sötét kockázatokkal játszik is a mi korunk, van benne valami csodálatos: érezni lehet benne az emberség gazdagodását. A tizenkilencedik század, hogy nagy művét, a világgazdaságot megalkothassa, annyira rávetette magát a természetre, szervezésre, fölfedezésre, hódításra, hogy hagyományaiból pusztá tudományanyag lett, a környező emberiségből nyersanyag, munkás és piac, saját lelkéből az alkotás masinája. Akarat, ésszerűség, önérték, ez maradt meg az emberből, s elveszett az együttérzés, a megértés, az élőket összefoglaló sorsközösség misztikája. Most ez kezd megfordulni. Ha a tizenkilencedik század európaija fölébe került az emberiségnek, mi vissza akarunk találni belé. Ez a magyarázata annak, hogy a múlt egyszerre olyan közel került hozzánk – görögségből, középkorból ezért lett egyszerre „pajtáshagyomány” –, ezért fedeztük fel az elmebetegekben önmagunkat, s ezért ismerjük fel a vadak kultúrájában a mienkével azonos növéstörvényt, paideumát.

Kinézek a fekete éjszakába, melyben a csillagokon kívül csak a távol derengő tenger lámpása vagy egy-egy híd más zajú zakatolása (Isonzo, Tagliamento, Piave!)* figyelmeztet, hogy nem az úrön, hanem emberlakta földeken robog át az eszeveszett különvonat, s könyvem és álmaim igézetéből különös barátsággal gondolok a töltés körül gubbasztó községek alvóira. Azokra, akik a tengeren járnak, azokra, akik a tengeren túl Afrikában, a Polinéz-szigeteken vagy Formosán* élnek. Milyen emberi dolog egy hieroglif*, mihelyt megfejtettük. Milyen közeli minden idegen, mihelyt beszélni tudunk vele. Milyen azonos minden változat, mihelyt belülről néztem. Harmadéve, amikor a nyelvekről* írtam, egymás után vagy tíz-tizenöt nyelvtant néztem át: törököt, négert, jávait, szamoát, japánt. Akkor támadt az a kísérteties érzésem, hogy ez végül mégiscsak ugyanegy nyelv, s az emberiség csodálatos mód egy nyelvet beszél. Ugyanez volt a véleménye annak az amerikai orvostörténésznek is, aki a különféle népek képtelenül változatos kuruzsló eljárásait hasonlította össze. Ez döbbentette meg az író is, aki egy japán paranoiás* kórtörténetében ugyanazokat a panaszokat találta, mint egy itteniében, akit személyesen ismert. Minél otthonosabbak leszünk a múltban, minél mélyebben nézünk magunkba, s minél több értelmet találunk a néprajzi csudabogarakban, annál kisebb lesz az emberi-

ség, s annál jobban összefolynak egy frobeniusi* valósággá az emberi változatok.

Gyanakvással hallgatom, ha az általános emberit emlegetik előttem. Attól félek, hogy általános emberin valami embertelen általánosságot értenek. Az általános emberi felé tudniillik két út vezet: egyik a magasban keresi, a másik a mélyben. Az egyik elzárkózik minden helyi, különös, egy ember lelkében, egy táj, kor, sors körülményei közt megvalósult elől, s arra szegzi figyelmét, ami az emberből ezután visszamarad. A másik épp fordítva: nekivág a különösnek, egyszerinek, egyéninek és provinciálisnak. Mindnek a külön, önmagában való értelmét vizsgálja, s az általános emberit abban a sorsközösségben találja meg, amely a furcsaságokat összefűzi. Az első: általános emberi a változatok fölött, a másik a változatok alatt. Az én felfogásom mindig az volt, hogy a magyar szellemnek, ennek a változatok alatt lakó általános emberi irányában kell sorsát keresnie, éppúgy, mint a franciáknak a változatok fölötti másokban. A két klasszikus kultúra: a görög és a latin közül ezért választottam nevelőnkül a görögöt, amelyen át még nyitott az út az ősbibb kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé. Mint a nép ismerője, regényben és tanulmányban ezért hangsúlyoztam a parasztban – aki nálunk még ma is néprajzi furcsaság, adoma-alak, figura – a velünk egy sorsközösségben élő embert. Frobenius* olvasása közben erősebben érzem, mint valaha, hogy igazam volt.

Velencében három órát állt a vonat. Egy kis csapat – többnyire olyanok, akik sosem jártak még itt – elhatározta, hogy bemegy a Szent Márk-térre. Vezetőül én is velük mentem. Éjjel egy óra elmúlt, a vaporetto* nem közlekedett, gyalog vágtunk neki a kanálissal párhuzamos utcának. Nem bántam, hogy részt vettem ebben az éjszakai bevonulásban. Rég mozog a vonat, már Pádua lámpásai is elaludtak mögöttünk, s még mindig a hatása alatt állok, magam sem értem egészen, miért.

Nem most voltam először Velencében, éjszaka is jártam már ezeket a szűk, járdátlan utcákat. Emlékszem, egyszer épp karácsony éjjel érkeztem meg. A kirakatok tele voltak mór színű tortákkal, mintha a velencei épületeket utánozták volna. A sikátorok patakmedrében vörös, zöld, kék színek folytak, színes ruhák és színes hangok, a hidakról a csónakokba lekiáltozók hangja s a kart karba öltve jövő fiataloké. Most később is volt, a város is csendesebb. A márványkövek kongtak a behatolók alatt, s csak a bezárt üzletek fatáblájának dölve sóhajtozott, krákogott néhány kinnrekedt részeg. Az éjszakából léptünk ki a városba. A Campanile* árnyéka alatt a város sötét sávja, a lagúnák töltése körül a temető Muránó* nem készített elő Velencére. Egyszerre nyílt ki előttünk, mintha az éjszaka falára ütött volna

rá a mesevilágba vezető, sziklanyitó pálca. Találgatom: talán ez az átmenethiány volt az oka, hogy egyszerre úgy megszédített a város vízszaga, ez a hulladékra és márványra emlékeztető szag, amely mint egy ízléstelen, s mégis bolondító nő parfümjé, megrészeget, pedig nem is kellemes. Mindig van valami félelmetes és nagyszerű abban, ha az ember váratlanul találkozik az emlékeivel. Rémdrámákban állítják oda a halott menyasszony képe helyébe a visszatért élet. Kép és valóság közt ilyenkor a szemlélőben egy látomásféle támad. Ez az, ami a hőst megrázza, ha tetszik, megőrjíti. Sokkal nemesebb a hatás, ha a hőssel a fordítottja történik meg, a valóságról támad az az érzése, hogy azonos a lelkében levő képpel. Velence kövei konganak alatta, s az a benyomása, hogy az éjjeli vonatból abba az ismerősebb Velencébe lépett ki, amely a lelkében csillog az egyenletes, komoly evezőcsapások fölött. Amint a kanyargós sikátorokon a kis magyar csapat előtt befelé igyekeztem, egyre gyorsabban, mert a tér messze volt s az idő rövid; ez a rohammal bevett Velence csak félig volt kőből – félig lélekből volt, látomásból, melyet a hirtelen kitáruló templomterek s a falon átnyúló lomb csak megidéztek anélkül, hogy az anyagát alkották volna. Ha Frobenius* szótárával akarok beszélni: Velence valósága ragadott meg ebben a berohanásban, mely maga is olyan volt, mint a megragadottak szertartása, ha tetszik, egy város szimbolikus birtokbavétele.

Időnknek épp a fele eltelt, amire a nagy homályos térre kiértünk. Körülnéztünk a márványos falú, csillagos mennyezetű szobában, s már futottunk is vissza. A szertartásnak vége volt, a látomás eloszlott; a vonaton hozzátartozóink aggodalmaskodtak. Most itt állok a folyosón (a velencei intermezzo alatt asszonyaink végképp elfoglalták a helyünket), s úgy érzem, hogy ez a velencei beruccanás összefügg valahogy azzal, amit napközben olvastam.

2. Hérodotosz

Milánó* körül megint havat láttam. A folyosón testátjáró, nyirkos hideg. Meg kell zavarnom az alvókat a kabátomért. A pályaudvar órási sajtharangja alatt le-föl toporogva már magam is elhiszem tréfás jóslatom: a tavasz szembejött velünk – a Duna-parton tavaszi kabátban járnak a nők, s mi San Remóban a körmünket fűjjük az esővel bevert ablak mögött. Az egész Olaszország idegenforgalmi svindli – sosem vacogtam annyit, mint a szentév húsvétján, amikor Rómában cserkészzeimmel egy iskola fedelén

laktam. A feleségemet is fölkeltem és hívom: fázzon ő is, és nézze a ködöt, ha lehozott ide a jó idő elől.

De Alexandrián túl, ahogy hajnalodott, hirtelen megváltozott az alagutakkal összetartott völgsor. A lejtők kezdik a nap felé tartani az arcukat, a kőből rakott teraszok emeletein (az ember akaratlan is a meleg lapos kövek közé bújó gyíkokra gondol) tőkék és virágzó gyümölcsfák állnak, s a lugasok közt egy új igénytelen fa tűnik fel mind sűrűbben; olyasféle, mint a mi fűzfánk, csak sötétebb a zöldje – sötétebb és aranylóbb; aki járt már délen, naptól átítatottabbaknak érzi, mint a datolyát, narancsot. Az új nap rózsaszínű csikokat vet a hegyek függőkertjeire, kisebb csúcson fehéren villogó falu ül, az éggel mosdatja szegénységét. A levegő húsz fokkal melegebb, mint még egy órával elébb; a felvillanyozott lélek legalábbis annyival érzi melegebbnek. Barátom mesélte, hogy áprilisban ereszkedett le a szentgottárdi alagúton Svájcból Olaszországba. Az alagút egyik végén havat hagyott, a másikon mandulafák fogadták övig virágban. Most én is ilyesvalamit érzek, mint ő, ahogy a köd és az éjszaka alagútjából kikanyargunk.

A folyosón törülközővel és szappantartóval botladoznak az összetört utasok; némelyiknek az arcán még ott van a felöltő ráncának, gombjának a nyoma. Lehúszom az ablakot, a becsapó levegőben megvan a hajnali fürdő. Mintha most szabadultam volna csak el egészen az otthoni dolgok közül. Idáig csak elbújtam előlük, most egészen elillantak, akár a milánói köd. Van valami tűz a kőben. A föld csak meleg, buja tud lenni; a kő villog, szikrázik, felesel a nappal. Vannak sovány, száraz, csontra szikkadt húsi asszonyok, mintha a bujaság ördögei volnának. Ezekről a déli kőkerítéses hegyoldalakról ők jutnak az eszembe. A kapa nyomán, bárhol vágod földbe, érzed, kő fordul ki, s e kő fölött mégis sötétzöld olajfák, virágházak – itt-ott a citrom is megjelenik.

Ma már szétoszlott az emberiség a földön; az „egy négyzetkilométerre esik” egyre jogosultabb számvetés lesz a föld területén. De valamikor nagy beláthatatlan pusztákból állt a világ, melyeken néhány ezer vagy tízezer főnyi nomád népek csavarogtak, mint ide-oda kavargó ostorok, meg-megszorítva egymást, kitérve egymás elől, míg a kultúrnépek milliói tenyérnyi tájakon zsúfolódtak össze a Nílus ágyában, Sumer kertgazdaságaiban vagy a tengerre néző Libanon lejtjein. Akkor volt igazi becsük a kultúrtájaknak. Nem csoda, hogy sok helyütt, Egyiptomban, Mezopotámiában, Kínában fallal védték, bekerítették, mint a telket, mely körül a csalitos pusztában, átjárhatatlan hegyekben mohó rablók ólálkodnak. A történelem jó ideig mi egyéb, mint egy-egy nép meggyökeresedése az életnek egy-egy ilyen kivételes melegágyában; amit a kerítésen túliak dörömbölése követ; dörömbö-

lése, beszivárgása, győzelme s beolvadása. Mintha nem is a nemzetek műve volna a táj, hanem a tájak virágoznának ki emberekben, intézményekben, istenekben; mindig friss vért szíva maguk felé, mint a hetéra az el nem használt ifjúságot.

Mindez a sűrűsödő házakról jut eszembe s az egyre gondozottabb kertekről. Genovához közeledünk. A napsütötte falak, melyeken az évtizedes elhanyagolás is díszítéssé válik, fehér inget lobogtatnak a főzelékkertek fölött. Egy kis karéj föld az Appenninek és a tenger közt, s valaha egy egész állam fért el rajta, gazdagabb, mint sok birodalom. Milyen szemmel ereszkedett le ide akkor az Appenninek útján az északi, aki csak a végtelen síkon gubbasztó, betemetett falvakat látott, vagy a hegyekben kiáltásnyira eső faházakat. Mogorva szakálla mögött éhség, irigység, csodálkozás milyen mosolya nyúlhatott szét! A tengeren a fűszeres Keletről jövő, bonyolult vitorlázatú hajók, melyeknek a forgatása is egész tudomány, s itt, a napnak kitett kövön, a ritkuló kertek közt; templomok, Burgundba, Flandriába járó szatócsok palotái, s nők, amilyenekről ott fönnt csak álmodni lehet. Azóta a kultúra, szerencsénkre, eloszlott valamelyest a földön. Mi északiak is kirakjuk magunkat a Déli Lejtre. Hiszen az én legszebb napjaim is Szilason, Nagybányán, a Vár oldalában, Gödön mintha ennek a genovai lejtnak az északra szakadt darabkáin teltek volna. S mégis, ahogy az utcák autói, kocsijai, targoncái közt futó vonat a Városba betér, bennem is mintha a régi svájci zsoldosok vagy a VIII. Károly faragatlan lovagjainak az éhsége dörömbölné: fegyverrel jöttünk, eresszetek be a kerítésen.

Mit gondolsz, lefordítják a világtörténelmet olaszra, fordulok a feleségemhez Savona körül, s ő rögtön megérti, hogy e kérdés és a tenger reszkető márványzatú kéksége közé egy emigrációs terv esik, amely éppolyan hirtelen rohant meg, mint az olajfák, olasz csicsérgés és a két kékség közt a hívó láthatár. Eljönni mindörökre, kivándorolni. Pénzzé teszem odafönn mindenem, akár magamat is, fölszámolom az egész prófétai tébolyt, s ide költözöm, be az örök kultúrtájra, ahova tartozom. Örültség, örültség mindaz, amit odafönn csinálok. Ez is van, itt is lehet élni, jajgat bennem az öröm. Azt a könyvet még megírom, beleteszem minden erőmet, mintha váltságdíjamat kellene összeraknom. Aztán ég veled, haza, reform, hivatás, monomániák – kijöttem a pincelakásból, szétvetem a karom, s itt halok meg a napon.

Két hét: egy élet ezredrésze, a férfikornak ötszázad része. Két hetet fogok itt tölteni. De ha az időt nem holddal mérjük (hold: ez már Frobenius-hatás)*, hanem szabad óráinkkal, amikor a robotból felmerülve, mint az úszó, egy-egy nagy szippantást veszünk a világból, két hét egy élet százada

is lehet. S milyen kevés századrészből áll az élet, észre sem vesszük, s az utolsó maradványai vannak a tüdönkben. Nagyon is bölcs dolog hát két hétre úgy rendezkedni be, mint egy örökkévalóságra. Ha visszagondolok, hol volt az én igazi hazám, mindig ezekben a két hétre rakott fészkekben, két hétre Nagybányán, a Tátrában, Gödön, Középbogárdon. Rajta hát, béleljük, melegítsük be magunknak ezt is.

A szállodai szoba a földszinten van, ablaka nincs, csak kettős zsalus ajtaja, az ágyadból egyenesen az udvarra léphetsz, nem kell a portással találkoznod, s nem a boyok lökik ki az ajtót előtted. A szoba előtt kavicsos tér, kissé oldalt az autók feljárójától, medencében csobogó víz és piros halacs-kák. Magdus^{*} kezét már úgy kellett kirántanom, nehogy megfogja őket. A kert nem sokat ér. Afféle díszkert, levélcsont-öves pálmákkal és inasként kiállított agavékkal. De a szálloda mellett kis út visz fölfelé, egy méter széles, két oldalán kökerítés, fölötté növény és növény, amint a domború köveken fölfelé bukdácsolok, érzem testvéri lehetetűk. Néhány száz lépéssel följebb autót, az előtt egy darabon, a lejt felé, üresek a telkek; a kilátás elé néhány padot raktak; egy mama kötöget ott, míg a kisfia bádoggördörrel kaparja a kemény, kavicsos földet. Odébb megyek, az út lekanyarodik a kertváros felé, megyek az ellenkező irányba, ott meg a régi város felé kezd lejtetni. Nincs választás s nincs is mit választani. A pad körül ott van az egész San Remo; hátam mögött a hegy, előttem a tenger, balra a város és az állomás sínei, jobbra egy utolsó talpalat-helyig kihasznált völgy zöldséges kertjei s csillogó virágházai, felvont ablakuk alatt szegfűrétek.

Ha a cselekvés mozházán: autón, biciklin, repülőgépen törtet egyik színtérről a másikra, az elmélkedés a régifajta színház hosszú felvonásait szereti, ahol három, álló kulissza határolja a teret s az ember egy kicsinyített mindenség közepén mintázhatja meg az életet. Az élettörténetemet akár úgy is megírhatnám, mint ezeknek a színpadoknak a történetét: egy leánderbokros udvar a Vízivárosban, a keményre kitaposott négyszög Szilason, az ősi nádas ház mögött, a diófák alja Középbogárdon, a tópart a Városligetben, a Horváth-kert a Krisztinában. A gondolat ismerős dolgok közt a legszabadabb – ismerős dolgok közt, amelyek mégis az egész világot jelképezik. Ez a szalagnyi San Remó-i folt, ágyamtól ki a zsalus ajtón, a halas medence mellett a szűk úton föl a kilátóig: jó lesz ilyen színtérnek. Időnként lerohanok róla a város, a kaszinó, Ventimiglia felé, de ez csak olyan, mintha a színész kimegy a színtérről. Ami kinn történik vele, abból is itt lesz dráma.

Úgy jöttem el, hogy semmi dolgom. Egy levelet sem kell írnom, egy megígért és félbemaradt cikk sincs tövisül a körmöm alá bökve, nem aka-

rok nyelvet tanulni és nem tartozom még csak egy könyvet sem átböngészni. Ha olvasok, úgy olvasok, ahogy az asszonyok öltözködnek, kedvemhez és az időjáráshoz. Átforgatva a lapokat, és elmélázva egy-egy passzuson. Frobenius* húz, de ez a kilátóhely túlságosan hamita talaj, az esős egyenlítő és a német erdők misztikája egyaránt messze van ide. Hérodotosz*, gondoltam, ahogy lemosakodva zsulus szobánkból a tenger fölé kiléptem. Talán a vitorlásról jutott eszembe, mely a mozdulatlan eget széllel s a felém habzó tengert kalanddal, újsággal, messzeséggel töltötte meg.

Térdemen a nagy Menge-szótár*, ha kinyitom a szavak mellett, minden oldalon tíz-husz jelzés: S: ezt Szophoklész olvasásakor kerestem ki; H: Homérosz, Eu: Euripidész, W: ez a legrégibb, Willamowitz* olvasója négy év előtt. A tanulás jó, otthonos öröme árad a könyvből; semmit a világon nem lehet olyan örömmel, olyan soká és olyan reménytelenül tanulni, mint a görög nyelvet. Még ebben a könnyű s egykor már olvasott szövegben is akad egy-egy szó, melyet ki kell keresni, egy-egy g betű a szélen, nyelvtani homály jele. Egy esztendő óta egyetlen görög betűt sem láttam, ez a sok főnévi igenév az elbeszélésben, morfondírozás a szótár összehasonlító nyelvészeti jegyzetei közt: olyan most, mint egy vad függetlenségi nyilatkozat: szabad vagyok, arra használom az agyam, amire akarom, tanulok haszontalan.

Vannak írók, akiknek a létezése erőt önt belénk, hogy mi is létezni merjünk. Énnekem Hérodotosz* ilyen író. A történetírás atyja, de inkább a történetírás gyermekének lehetne nevezni. A gyermek ő, aki történelmet ír. S milyen jó történelmet. A görög tulajdonképp nem volt történetíró fajta. Amiről Hérodotoszban* csak egy monda maradt, arról a hittiták* könyvtáraiban pontos följegyzések voltak. A görög az a nép, amely „mindenét magával hordja”, az ismeretét ő fölszívni szerette és nem leadni – a tudás Wertheim-szekrényeinek, a könyveknél többre becsülte a tudástól sugárzó embert: a görög biblia a görög ember természete. Az ilyenféle nép múltját sem jegyzi és olvassa; inkább csak emlékezik rá, mint élményre, melynek képét: esemény, idő és lélek együtt alakítják. A tekercs hű; a felirat az iszap alól is kiásható; a feljegyzésben az esemény egész csontrendszere feltalálható, mint tengerfenéki rétegekben a beágyazott halak. Az emlékezet ezzel szemben alakít, összevon, nemzetségtáblákból egy csúcsalak marad meg; világ részek ellentétéből egy leányrablás, a görögök tanítóiból, a krétaiakból Minos király*. Az ilyen emlékezetben őrzött történelem „sorstudomány”-nak talán jobb is, mint a jegyzett – a történelem erői érzékelhetőbbek, személyesebb közelségből beszélnek hozzánk –, de történelemnek mindenesetre kevésbé történelem, mint a téglába égetett krónikák. Hérodotoszban*

az a vonzó, amiért kárhozzatni szokták: a kétféle történelemérzék találkozása egy emberben. Ha rágondolok, úgy látom őt, ahogy egyik-másik mondata mutatja: a görög utazó, aki a föníciai és egyiptomi papokat az őrizetükre bízott hagyomány felől kérdezzgeti. Aki kérdez, annak alig van történelme, s akit kérdez: fejtartásáig és kézmozdulatáig csupa történelem. Napóleon a piramisok alatt, a kedvelt kép, csaknem frivolitás. Hérodotosz* a piramisok alatt: ez valóban két világ; egy emlékeibe alásüllyedt s egy emlékezetnélküliségből fölmerülő. Ő maga is érzi ezeknek a komoly, évezredes bátyműveltségeknek a méltóságát, s az ildomos fiatalok tisztelettudásával faggatja ki őket, mint ahogy idősebb rokonainkat kérdezzgetjük, ha apáink dolgára s a mi magunk szoknyás korára vagyunk kíváncsiak. Könyve körül meginterpellált könyvtárnokokat látunk, a jegyzett ismeret papjait, kik királyaik uralkodása-idejével mérnek visszafele ezredéveket, tudják a városok távolságát, a folyók sorrendjét, folyását s fejük fölött a csillagok menetrendjét. Mindezt Hérodotosz* is meg akarja jegyezni; de az ő élő, görög emlékezete másképp siet a megjegyzendő elé, mint a keleti emlék őrizőié. A mesét keresi benne, mesét igyekszik formálni belőle, igaz; de nem abban az értelemben, hogy a mese hazugság, hanem hogy a mese az, ami az életben lényeges. Valóságos Ezeregyéjszaka az ő műve, a történetírás Ezeregyéjszakája, nem azért mert olyan hazug, mint az, hanem mert olyan igaz. Kandaulés* annyira büszke feleségére, hogy nem nyugszik meg, amíg első szolgájával levetkezéskor meztelen meg nem leseti. Nem rövid foglalt ez egy nagy dinasztia végén a történelmi erőket kihívó döreségnek, mely a bosszúálló asszony és hűtlenségre kényszerített szolga szövetségéből támaszt új uralkodóházat. A királyoknak engedniök kell a végzet nagy vonzástörvényeinek, mely hadseregeket hömpölyget át egyik világrészből a másikba. A Háború és békének ezt a személyfeletti történelemlátását erősíti meg Hérodotosz* a mű főhelyén, a második perzsa háború előestéjén Xerxész nagybátyjának történetében. Ez elleneszólt a görög háborúnak, majdnem lebeszélte róla a királyt, de egy háborúra ösztökélő álom után Xerxész arra kényszeríti, hogy az ő helyén, az ő királyi székében aludjon el. Itt ugyanazt az álmképet látja, mint a király, s az álmában szemének tolt tüzes vas a végzet előtt meghajlásra kényszeríti. Ki lehet-e szemléltebben fejezni, hogy a végzet előtt a látó is megvakul? A mese: élettényeg; a történelem: lényeglátás, s Hérodotoszban* épp azt a pillanatot leshetjük meg, ahol a mese lényeglátása történelmi lényeglátássá válik. Akik a mesemondó Hérodotoszt* kicsinylik, nem látják, hogy amivel ő Kelet vagy a középkor krónikásainál több, az éppen a mese.

Bizonyos természetekben gyermekesség és pompás lényeglátás nagyon is megférnek egymás mellett. Hérodotoszban* ezek mindig nagy igazolást találhatnak a könyvtárnokokkal szemben, akiknek a fölénye ma éppoly kevéssé tudja elképzelni, hogy egy tudatlan halikarnasszoszi* szedett-vedett hallomásaiból valami jelentős támadjon, mint hajdan. Tény és valóság, mondta Frobenius*. Nos, Hérodotosznál* a tények körül lehet baj; mint valóságlátó versenyez a mi történeteinkkel. Az egyiptomi részt nézegetem. Épp elutazásom előtt olvastam el egy francia művében vagy száz-százötven oldalt Egyiptomról. Az jó történelem, ez jó Egyiptom.

A mi tudományunk törvénye és mértéke az igazság. A tudós akkor tudós, ha nem hazudtolható meg. A mi tudósaink, mint éppen az egyiptomi papok, az igazság tisztálkodási lázában élnek. Ez helyes, csak az igazság megragadás-módját ne becsülnék közben le. Egy életérzést, egy kultúrát, egy istent nem az ragad meg legigazabban, aki a legtöbb dolgot állítja róla, hanem akinek az írásából a megragadás (vagy ahogy Frobenius* mondja: megragadottság) élménye a legmegfelelőbbben tűz felénk. A tények a századok folyamán tisztábbak és tisztábbak lesznek, de az első felfedező élménye megleget a későbbiek nem okvetlenül érik el. A tévedések alakjában sokszor több „igazság” van, mint az igazságok rideg halmazában. Mivel kezdődik Hérodotosznál* az egyiptomi könyv? Egy csacsi mesével. Pszammetikhosz* meg akarta tudni, melyik a világ legrégibb népe: az egyiptomi vagy a föníciai. Pásztoraival úgy neveltetett fel egy gyermeket, hogy az nem hallott emberi szót. Ez a nyelvektől távol élő gyermek a táplálékot föníciai nyelven kérte: a vita ezzel Egyiptom kárára dőlt el. Ennek a mesének a mélyén tulajdonképp az én hitem csillan meg: az emberi természetbe egy nyelv van beoltva. A különbség az, hogy a nyelv lélektani ősalakját a legősibb nyelvalakkal téveszti össze. Igazságnak egy tudományos mű elején mindenestre naiv. S a görög igazságérzéknek mégis jó bevezető. Az együgyű kísérlet minden évezred-számnál meggyőzőbben adja tudunkra az egyiptomi kultúra igényét, hogy legrégibbnek tekintsék. Itt született az év s a tizenkét isten: újabb bizonyossága ennek a régiségnek. A következő nagy látomás a Nílus, a rejtélyes és munkás (ergatikus) folyó, mely, mint a kertész, ágyást csinál ennek az egész kultúrának. Egy hajdani tengerből (Dél-Egyiptom elé) odaterítette toldalékul a Deltát, s áradásaival új s új iszapot hoz a partra, melyben nem eke töri a mag helyét, hanem a disznók taposásuk be. Kivételes folyó, kivételes föld, kivételes kultúra: az áradások eredetéről, a Nílus forrásairól, a Nílus és az Iszter* hasonlóságáról szóló okoskodásokból az első felismerés erejével emelkedik ki ez a kultúrmorfológiai* alaplátomás. S Hérodotosz* okoskodásai, ha hibásak is, nem vakok: látja a

kagylót a hegyoldalakon, visszaemlékezik a kisázsiai folyók földlerakó munkájára, számításába beleveszi a nap páramozgató erejét. Az egyiptomiak, akik fölött más az ég, s folyamuk természete is minden folyamétól elütő, szokásaikban és törvényeikben is különböznek minden más néptől – így tér át Hérodotosz*, egészen Frobenius* szájíze szerint, a Nílusról a népre. A várt istenek helyett látszólag jelentéktelen szokások következnek; – szokások, melyek Egyiptomban épp fordítottak, mint másutt. Egyiptomban a férfiak hordják a fejükön a terhet s a nők a vállukon, a férfiak vizelnek ülve s a nők állva, az elaggott szülét a fiú elhagyhatja, a lány gondozni tartozik, a szövésnél a szálát nem alulról vetik, hanem felülről, az utcán esznek és a lakásban végzik szükségüket, a kenyeret lábbal dagasztják, a sarat kézzel, körülmetélkednek (azaz a „tisztaságot többre becsülik a szépségénél”); jobbról balra írnak, a csatot nem kívül hordják, hanem belül. Valóban jelentéktelenek ezek a szokások? Nyilván nem egyformán jelentősek. De ha Frobenius* szerint Németországban etiópok és hamiták közt ott van a határ, ahol a férfiak a kabátot fordítva kezdik gombolni, e kis szokások kultúrморfológiai* jelentősége nagyobb lehet, mint a helyi istenek különbségei. Ha nem is a más éggel és elütő folyóval függnek össze, a más ég és más folyó közt nőtt kultúra lényegéhez tartoznak. A fordított szokások után az áldozatok következnek: istenek, állatok és emberek ünnepekkel és tilalmakkal összebogozott rendjében, a gazdag folyóvölgy ölében a természetfölöttivel elfoglalt hatalmas és merev kultúrát látunk, mely egy külön szigetre hordja össze és temeti az elhullott tehenek csontját. Mendész* ünnepén asszonyt dob oda a kecskebagnak, s az áldozás minden egyes aktusát is más-más pappal végezteti el. Így indul neki Hérodotosz* Egyiptom leírásának. Az istenek és állatok után sor kerül az ételekre, lakomákra, énekekre, köszönésre, orvoslásra, balzsamozásra, a Nílus halottjaira; a közlekedésre, a régi királyok dolgaira. A szem mindig figyelmes, a kép mindig érzéken csillogó: észreveszi az egyes egyiptomi tájak helyi kultuszát, és gondosan leírja a szúnyog ellen használt kenőcsöt, a halak ívását, az akanthus hajók büblöszvitorláit* és különös kormánylapátját. Egy tudománytól meg nem rontott tudós: a kis vonások és a nagy lényeg embere.

Az után, amit tegnap Frobeniusban* olvastam (vagy inkább olvasás közben gondoltam), különösen izgatott ennek a nyitott szemű görögnek a viszonya az egyiptomi istenekhez. Már régebben is föltűnt, milyen otthonos Hérodotosz* az egyiptomi istenek közt is; egykettőre fölleli bennük a megfelelő görög istent: Jupitert*, Hermészt*, Arészt*, Héraklészt*, nem úgy beszél róluk, mint egy különösséget látó régifajta néprajzos, majdnem inkább úgy, mint a dolgokat belülről értő Frobenius*. „Felismerései” néha,

igaz, felületesek, pl. amikor a tehénfejű Íriszt* Ióhoz* hasonlítja; de vajon ilyen felületes-e, ha Mendészben* Pánra* ismer. Nyoma sincs benne a valósi türelmetlenségnek. Ugyanaz a tárgyilagosság ez az idegen istenekkel szemben, mint Homérosznál a trójai erényekkel. Szívesen elismeri a keleti istenségeknek az elsőbbségét. Dodonában* a monda szerint egyiptomi galamb jelölte meg a jósdá tölgyét. Hérodotosz* a galambot egy elrabolt thébai papnővel helyettesíti: az eredetben azonban nem kételkedik. A tarzusz* és szidonbeli* papoknak is elhiszi, hogy Héraklész* tisztelete ott megelőzte a görögöt. Az összehasonlító vallástudós közönye ez tulajdon isteneivel szemben? Hérodotosz* valláshasonlító, de nem közönyös. Azt merném mondani, azért olyan otthonos az egyiptomi istenek közt, mert hívő. Hívő görög módra. Az istenek ott vannak a világban, csak meg kell látni őket. Világvalóságok az istenek, melyekhez éppúgy hozzá lehet férni, mint a Nílusban a halhoz vagy a sínai bányákban a rézhez. Természetes, hogy az egyiptomiak is hozzáfértek, ha másképp nevezik és ünneplik is őket. Az istenek a világhoz tartoznak, a kultúrához csak tiszteletük módja. Mint ahogy van egy legrégibb nyelv, van egy legrégibb vallás, és a lélektani ősalakot itt talán valamivel több joggal téveszti össze a történelmivel, mint a Pszammetikhosz* meséjében. Gyermekesség és nagyság ebben az összetévesztésben megint együttjárnak. Gyermekesség, hogy a két vallás különbségében csak szertartás-különbséget látott, s arra, hogy maguk az istenek különbözhetnek, nem is gondolt; nagyság, hogy nem is gondolhatott. Tévedései ellenére is otthon volt abban az ősi, lélektanilag apriori* világban, melyben a görög és az egyiptomi istenek azonosak, s Ozirisz* átváltozásai Dionüszoszéval* egyet jelentenek. Hérodotosznak* nemcsak a világ volt kisebb, mint ma, hanem a népek is közelebb estek benne egymáshoz. Meglátszik, hogy nem a féltékeny Jahve* volt istene, s nem állott a „fejlődés ormán” a vadaktól távol, mint mi.

A szállodai életet is meg lehet szeretni. Az emberek ugyan nem valami rokonszenvesek: hosszú angol nők, akiknek az eleganciája, ahogy a fiatalabbaktól mind öregebb fele fordulsz, a szemed előtt válik maskarává; nagy suhanc olaszok, szállodatolvajnak néznéd és márkának szólítják; nos és igen sok magyar, már amilyen magyarok az Esti Kurír* vonatjával a Riviérára jutnak. E sokféle népség fölött azonban, mint Frobenius* kultúrája az emberek fölött: ott él a közösség: a szálloda, helyesebben penzió vagy (Kosztolányira gondolok!) ellátóhely. Egész más, ha az ember rendel és fizet (jelen esetben még otthon fizet), és azután ellátják. Mi itt ellátottak vagyunk: a szobáinkat nem kellett választanunk, az étlapot csak azért olvasuk el, hogy összefusson a szánkban a nyál. A gondjaink elől jöttünk ide,

és élvezzük, hogy nincsenek gondjaink; udvarias emberek vesznek körül, megelőznek bennünket az ajtónyitásban, s tányérunkra teszik az ételt, mint a kisdedeknek vagy a betegeknek. S nemcsak ők bánnak így velünk, mi magunk is magunknak élünk, mint a betegek, anélkül hogy valóban azok volnánk.

Szanatórium betegség nélkül: valóban ez az ilyen ellátóhely. Az emberek nem betegségüket ápolják benne, hanem az egészségüket. Ez aztán az igazi testkultusz; nem a fátalpak hurcolása a hegyekben, hivatal és esti táncrobot közt. Tanulságos megfigyelni a mi magyarjainkat, különösen a férfiát, hogy lesz itt főnök úrból (aki elébb még úgy állt melléd, mintha a segéd alkujába akart volna egy fölvilágosító szót vetni a félig kigöngyölt maroquin* fölött) önmaga alázatos papja. A nyugágyon behunyt szemekkel és hátrahajtott nyakkal áldozik a bőrének, kenetes mozgású járással ünnepteti az izmait. Csönd van itt, s e csöndben minden ember egy kis kápolna, tele a pihenés áhítatával, a nem sürgetett járás ceremóniájával, az emésztés ábrándjával és tömjénével. Határozottan megneemesedik ez a sok sürgetett élet ebben a mesterségesen létesített ráérésben; tisztelik egymás csöndjét, megválogatják a szavaikat, felöltöznek, megborotválkoznak egymás iránti tiszteletből, s nem találják ki a szenvedélyüket, hibáikat.

Engem a magam kis színpada a zsalus ajtó és az autóút erkélye közt persze elvon ebből a közös ünnepi életből; az étkezéseket azonban nekem is be kell illesztenem a magam megtisztulásába, s mondhatom, könnyű beillesztenem. Katharzis egy ilyen vacsora, mint a tegnapi. Mi, két munka közt faló emberek el sem tudjuk képzelni, mennyi nemes önmegtartóztatás kell ahhoz, hogy az ember emberhez méltóan tudjon enni. Egy ilyen egyórás vacsora, melyről azzal az elégtétellel kelünk fel, hogy gyönyörű szertartást végeztünk, de jóllakottak éppen nem vagyunk, megtaníthat rá. Kitkit a boráról ismerni meg, nem tudom, van-e ilyen közmondás, de lehetne, s hozzátehetjük a bornemisszát is. Abban, hogy milyen bornál állapodsz meg, hogy emeled a szádhoz, mit mondasz utána, nemcsak azt látni, a borhoz mi a viszonyod, hanem azt is, hogy önmagadhoz. Antialkoholistának lenni például éppolyan durvaság önmagaddal szemben, mint a részegeskedés a borral szemben. S bizonyos viszonylatban minden étel: bor, van nemessége, kultusza, ideje, melyet értékelni, megválasztani: önmagunk megbecsülése. Nem csak megbecsülése: fölemelése. Ez a délszaki étrend, itt a ráérés szigetén a tálaló papok közt, kiválóan alkalmas rá, hogy az ember az étrend kathartikus lehetőségeit fölfedezze. Itt maguk az ételek figyelmeztetnek rá, hogy ne mint az éhséget elfojtó gyógyszereket kapjuk be, quantum satis*, hanem mint ehetővé vált természetet, mely más élőlények „esz-

szenciáját” oltja testünkbe, hogy ott mozgásunkhoz, gondolatainkhoz nemességüket vagy nemtelenségüket hozzáadják. Ezek fölött az omlóssá főtt, haloványízú szálkátlan halak s kert és konyha közt lebegő, finom művű saláták közt, egyben-másban igazat kell adnom az étrend-apostoloknak, akik beleik fölé hajolva az ételnedvek hatását figyelik magukban, s ártalmas ködöt éreznek agyukra szállni vagy áttetsző vidámság terjed izmaikban. Ezzel a kis kerekecske sülttel és hatféle körettel mi magunk is a vegetáriánusság határán élünk. Ennyi húsról igazán szükség van, hogy az ember az articsóka pikkelyeit (olyan, mintha virágot ennék) igazán élvezni tudja, s felekezetet ne csináljon beleiből. Ahányszor délen jártam, mindig eltökéltem, hogy odafele is hű maradok a déli ételekhez. Sajnos, az ember annyit veszteszik szelleméért, ezért a halovány másodlányért, hogy nem győz magáért is verekedni. Elég hiba! Márai Sándor* írta le Vidali módszerében, hogy él az igazi író: vacak bútorok közt, polgári kosztos, oly idegenül környezetében, mintha sajnálná az átítatásra szánt egyéniségét – élete nedvét – a művétől elvonni. Semmit sem valósít meg magából az életben s mindent megvalósít a műben; szerzetes, aki a szokásai közönségességét hordja csuhaként művészlélként. Nos, én attól félek, hogy ez a Vidali utálatos mai korcs; akinek aszkézise csak megrontja a művét, ahelyett, hogy felemelné. Azért mondom ezt ilyen bátran, mert hetven percentben* Vidali vagyok.

Hányszor tapasztaltam, hogy az életmód a gondolkozást is megnevelheti. Kipurgálja az emberből a dühös nedveket, mint ahogy a régi orvosok hitték gyógyszereikről. Volt nekem egy ilyen vegetáriánus-elvű barátom, igen egyszerű ember, érzékeny idegrendszerű. Az a szerelmes elragadtatásával tudott beszélni ifjúságáról, mikor lenn Erdélyben tejen és gyümölcsön élt. Olyan átlátszó volt kérem a bőröm, mint a sasza héja, csak úgy csillogott alóla az ép természet. Aztán megnősültem, s azóta mindennap bűnözök. Ő a bűnözést a húsevésre értette, de én tudom, hogy másképp is bűnözött, egy nemes természet lassú rothadása volt az élete. A közösség buzdítása hiányzik ezek közül az egyéni katharizis-kísérletek közül. Az elszigetelt tisztulóból külön lesz, szektáriánus, vagy visszaesik a bűnbe, mint az én bicsérdysta* barátom, s én magam is már vagy ötször-hatszor egy-egy emelkedett félhónap után.

Lehet ez másképp egy országban, amely maga is megrögzött visszaeső? Elképzelhető Magyarországon, a mi durva szokásjogunkban egy kristályember, aki nem bolond? A szellem minálunk piszkában tetszeleg, s egy olyan kis nemesen élő közösség összehozása, mint az én újnemes szektám vagy Kerényi szigete:* nem határos-e a lehetetlenséggel. Mi más a menekvés itt: mint rátapadni a nagy világerőkre; melyek jobbik természetünket

húzzák ki belőlünk, mint belőlem e tengerre könyöklő hegyen a déli nap. Mi történt velem két nap alatt? Milyen páratlan az agyam, szabad a testem! Irigyen nézem jobb kéz felé a lépcsős kertek közt a kis házakat; a kerek cement víztartó némelyik fölött, majd nagyobb, mint maga a ház, abból öntözik a zöltséges ágyakat. Mennyiért adhatnak ki egy télre egy ilyen házat? – tanakodom a feleségemmel, aki feljött látogatóba a színpadomra. Mond egy számot: én osztok, szorzok. Nyáron Kecskeméten élünk, a „farmon”, melyre évek óta készülődöm, s ősszel megyünk a nap után. Nem, nyárra sem maradok otthon. Házból vándorlok házba, kertből kertbe. Dalmáciába, Szicíliába, Görögországba. S szöktetem délre a déli embert, aki itt vagyok, az északi elől, aki otthon vagyok. A feleségem elnézőn hallgat, mint aki már sok meg nem valósult tervet hallott, s aggodalmasan, mint aki tudja, hogy valami mindenikből megvalósult. S a gyerekek? – kérdi, miután pénz- és valuta-érvek hipomániás* önérzetemmel ebben a pillanatban úgysem bírnának. De énnekem a gyerek sem akadály most, majd megtanítom őket számotvetni, írni – este, öntözés után, a kertben, vagy azon a vitorlás-son, ni, a csapkodó vászon alatt, amint szököm velük a nap után.

Északi ember vagyok – mondotta gögösen Ady, de délin ő olaszt vagy legfőljebb franciát értett. Csakhogy az olasz éppúgy nem a déli, mint ahogy a szamojéd nem az északi. Délen mi a latin világot értjük – Daudet-t* és Serao* Matildot. Csakhogy a francia és olasz amennyiben nagy, nem tiszta déli (Dante, a középkori Ile de France székesegyházai), s amennyiben déli, annyiban korcs. Az a latin világosság, amit ma nálunk annyit emlegetnek, éppoly szegény-világosság, mint amilyen szegényes latin az olasz nyelv. Az igazi dél, amelyhez érdemes hasonlítani: a görögség, Hérodotosz*, a halikarnasszoszi!* Minél többet gondolkozom rajt, annál több monumentalitást találok benn. Talán épp az övé s nem az Aiszküloszé az igazi déli monumentalitás. Mi ezt a szót orosz regényíróknak, középkori építkezéseknek tartogatjuk, délen csak azok tarthatnak rá igényt, akikben van valami „zordon”: zsidó próféták, görög tragikusok. Nos, Hérodotosz* monumentális, anélkül hogy zordon volna.

Ott született, Kisázsia délnyugati csücskén, Athén, Alexandria és Babilon közt valahol a középén. Dór vér, ion környezetben, perzsa fennhatóság alatt; görög szelleme előtt nyitva Szicíliáig az akkori görög Nyugat; mint perzsa állampolgár, bejárhatja a perzsa birodalomban összefolyt Kelet régi országait. Európa és Ázsia, új és ó világ közt a mérleg nyelvén született, s érzi kétoldalt a kétféle súlyt. Rengeteget utazott. Járt Babilonban, Egyiptomban, az akkori idők északi tengere: az Euxinus* partján, Athénbe Szicília felől kerül. Ismerte az „egész világot”. S történetírója lett a háborúnak,

melyben a világ könnyebb fele a nehezebbiket legyőzte. Mintha a mi világháborúknak a történetét egy olyan kultúrmorfológus írta volna meg, aki éveket töltött Németországban, Moszkvában, Nyugaton, Amerikában, sőt Tokióban is.

Hogy támadt az óriási perzsa birodalom? Hogy támadnak a nagy világbirodalmak, a perzsa, a macedon, a római általában? Úgy, hogy előregedett kultúrákra rákényszerítette akaratát egy elszántabb, ifjabb nép. Babilon, Thébe, Szidon*, Szardesz, Jeruzsálem nem pusztultak el, de mint egymás után többször hipnotizált ember, egyre könnyebben adták meg magukat annak, aki hipnotizálni tudta őket. Ezzel a hipnotizált kelettel vette fel a harcot egy marék éber nép az attikai sziklákon és szigeteken. A két hadakozófél viszonya: Hérodotosz* viszonya a piramisokhoz. Csak most a piramisok gördültek át Hérodotoszhoz* – összenyomni.

Egy új Dávid harca Góliáttal, s Hérodotosz* ismeri a parittyát s a betört homlokot is. E fordított trójai háború bevezetésében a két világrész régi ellenségeskedéseiről szól; nőrablások meséjében Európa és Ázsia ősi viszonyáról. A tárgy nagysága nem tűri a sietséget; a kilenc könyv közül csak a hatodikban kerül Darius attikai hadjáratára sor; addig Lídia, Asszíria s a médek bukását beszéli el, körüljárja Babilon falát, két könyvet szentel Egyiptomnak, a szkíta expedíció ürügyén fölvisz az akkori világ északára. Mintha csak minden karját végig akarná tapogatni ennek a néppolipnak, mielőtt fejét a görögökkel levágtatja. Lehet, hogy görög módon egy könyvben akarta látni egész tapasztalatkinsét, azért nőtt ki olyan lassan világföldrajzából a világtörténelem. De ha lassan nő ki, annál hatalmasabban. Itt nemcsak mondják, de halljuk is, hogy egy szörnyeteg mozdul; szörnyeteg szörnyülködések nélkül is. Kelet és görögség: a két természet nem jellemzésekből, hanem a bevezető könyvek millió érzéki színéből ismerős; látjuk vallásuk, jellemük, szokásaik viszonyát; valóban kultúrák szembefordulása ez s nem hadseregeké.

A kilenc könyv néhány száz oldal, de aki írta, nem az volt a gondja, hogy minél több oldalt írjon tele, hanem, hogy minél kevesebb szóval minél több felismerést, eseményt őrizzen meg. Az ő prózája még közelebb van az eposzhoz, mint a mai történetírókéhoz; nem azzal, hogy föllengősebb, versszerűbb (a görög prózától mi sincs távolabb, mint a versszerűség), hanem mert meséi az eposz tömörségével jellemeznék történelmi eseményeket. Az a néhány száz oldal mozzanatnak és felfedezésnek példátlanul sok, s e sok ezer szétgurulni igyekvő mozzanatot egy „naiv” lélek szemsugara bűvöli össze, a három nagy ütközet: Marathon, Szalamisz és Platea köré. Ilyen monumentális alkotásuk a görögöknek is csak egy van:

az *Iliász*. S Hérodotosz* valóban a görögök második Homérosza. Az egész ismert világot bepillantó szem; méltó tárgy, isteni tárgyilagosság, lényeglátó ábrázoló erő, hatalmas gyermekesség!

3. Görögök és protestánsok

A szelvényfüzetben van egy lap: autót San Remóból Cannes-ig, ebéd és vacsora, belépőjegy a Kaszinóba. Ha kifizettük, kiélvezzük: a polgári maxima elől nincs menekvés; hiába mondom én, hogy egy nap a társasautóba belegémberedve rengeteg idő, s énkörlöttem – ha a két kőfal közt, a vásott köveken fölkapaszkodom – San Remóban is van annyi Riviéra, amennyi Hérodotosz* olvasásához kell. Az autó késő éjjel ér haza, a feleségemnek otthon kell maradnia a gyerekkel, úgyhogy külön repülünk végig az Azúr Parton, én minél előbb, hogy a hátralevő tíz nap épen maradjon, ő vasárnap, a karnevál megnyitásakor. A külön útnak megvan az az előnye, hogy magányomba bebagyulálva utazhatom. A rokonhölgy ugyan velünk jött, de őt útítársunk, a másik öreg vette pártfogásba, ő gesztikulálja ki neki ebédnél a fitos francia lánytól a második kenyeret, s az állomáson ő keres illemhelyet. Elég öreg ahhoz, hogy egymásra bízam őket.

Van valami ellenállhatatlanul komikus ebben a zsúfolt autóban, amint a sötétlila tenger s az egy-egy résen át jeges csúcsokat mutató hegység közt völgyből völgybe, Ospedalettiből Ventimigliába, Mentonba, Monte-Carlóba kanyarodik a rábízott lelkekkel. Néhány száz méterrel a tenger fölött, hol magasabban, hol alacsonyabban járunk. A lakott világ, negyven kilométeren, egy pillanatra sem szűnik meg körülöttünk; a nagy természet és a kis ember összekevert munkái közt lebegünk, egy szalagnyi kertország az Alpok és a tenger óriás tömbjei közt; csupa pálma, ciprus, szegfű és mimóza; az útpart köves töltéseiben lyukak vannak, s a lyukakon is szőlőtőkék dugják ki a napba a fejük. Valóban a kivételes tájak közül való; a Part épúgy előírta itt az ember sorsát, mint Hérodotosz* Egyiptoma alatt a Nílus hordaléka. Arra való táj, hogy az ember gondolkozzék vagy megszűnjék gondolkozni rajta. S ebben a tájban fut-kanyarog ez a harminc emberből álló alkalmi társadalom, pesti tájnyelvével és élceivel. Ez a társadalom tudja, hogy a földkerekség egyik leghíresebb autótútna hajt végig a pénzéért; a monacói öböl előtt vagy fönn a Grand Corniche-on föl is kiált: gyönyörű, egy mese, ezt elmondhatja otthon Mancika, de közben egészséges önzéssel védekezik a nagyság minden csábítása ellen: ő nem hagyja magát a természettől sem bepalizni. Két hihetetlen kövér asszony ül mögöttem, egy Mó-

ric nevű úr felesége és nővére, de a nagy kövérség vérrokonokká tette őket. Már a felszállásnál hátulról kellett őket az ülések közt keresztülnyomni; s most árad belőlük a vidám panaszkodás: te, Móric, engem úgy kell innen kifűrészelni, maga beszél, maga kis angolna, lenne ilyen hasa, mint nekem. Az őszinte kétségbeesés és a sors ellen élccel védekező humor szétválaszthatatlan ebben a végigkacagott siránkozásban. Ha ők elhallgatnak, Pollák úr veszi át a szót, fekete kosfej húsos és tevékeny testén. Az előző esti tapasztalatairól beszél, húsz lírát veszített a San Remó-i kaszinóban. Tudják, hogy fájt az én szívem, amikor az öt lírámat azzal a bottal behúztam. Megjegyzem, egyszer kijött, de mellettem egy hölgy ráteszi a kezét. Pardon, a vöröset én tettem meg, mondom. De beszélhettem, nem tudtam magam megértetni. Csak nevettek rajtam. Nahát, majd bolond leszek én játszani nektek, akkor is elviszitek, ha nem jön ki, s akkor is, ha kijön. A társasautó társadalma kacag, tudják, hogy Pollák úr dúsgazdag ember, tetszik nekik, hogy sajnálja az öt lírát. Egy pénzbecsülő fajta humoros tiltakozása ez a kesergés mindenféle szemrebbenés nélkül vesztő gavallérkodás ellen. Mit szól ehhez a látképhez, doktor úr, fordul hozzám a Corniche-on, ezért érdemes volt eljönni. Nézzék, jól látok, az egy hajó? Egy óceánjáró. S örül, mint a gyermek a hajónak. S amikor fél kettő felé még mindig nincs ebéd, éppúgy nyűgösködik. Hallja, Balogh úr, nekem már elég ebből a Riviérából, adjanak valami harapnivalót.

Így megy át Pollák úr klánja egy társasautóban Partországon, jókedvűen s rendíthetetlenül, mintha csak otthon volna. Nő, halál, természet; könnyű kimondani a nagy szavakat, de nem olyan könnyű megállni előttük. Pollák úr érdeme, hogy nem is akar. A bennszülöttek viszont akarnak és nem tudnak. Ha Egyiptom méltó volt a Nílushoz és Athén Attikához, akik ezt a partot ma benépesítik – olaszok és franciák – aligha méltók a Côte d'Azurhoz. Valami pigmeus nép sütkérezik itt, nem testben, lélekben – ízlésben pigmeus; amely képeslevelezőlappá alakítja, amit víz, szikla és nap remekműnek szánt. Az építkezésről látom. A hosszú úton, az üvegházakon kívül, alig volt épület valamirevaló. Nagyképűsködő szállodák, a Riviéragiccsét feltaláló villák, ízléstelen feliratok és díszítések. A riviérai építkezést valahol északon kell kitalálni. S északon még is van erre a hajlam. Ott van a hegyek oldalán felhabzó Buda; hány új ház van Mátyás vadaskertje helyén, amely jobban ideillene, mint ezek az épületek. A mi nap felé forduló egyenes vonalú üveges házaink úgyis hét-nyolc szélességi fokkal délebbre készülnek vándorolni, gazdáik szívét követve. Mivé fejlődhetne itt az északi napimádó stílus egy ízléses nép kezében. Az üveg és a virág számára csak váz lenne a téglák; egy áttetsző kristály-élet folya főlignyitott

ház-kristályokban, s a növényzet éppúgy hozzátartozna a ház tervéhez, mint a bejáró vagy a tető. Sajnos ezek a riviéraiak, úgy látszik, az amerikai filmekből tanulják meg, mi a Riviéra, s a legnagyobb gondjuk, hogy az idegenforgalom számára eredetiben adják, amit Pollák úrral melább órájában a riviérai film megkívántatott. Az idegenforgalmat csak nagy népek bírják ki, éppúgy, mint a népszerűséget az igazán nagy író. A gyengébbeket szajhává teszi. Juan-les-Pins-ben kisvendéglőben ebédeltünk. Az ebéd kitűnő volt. Itt ettem először olajbogyót, amely valóban ehető volt; az előételben a felvágott olyan könnyű, mintha fűszeres fán nőtt volna, levél helyett. De a teríték mellett virág s a falon is sok-sok odamázolt virág, a felszolgáló leány pipiskedő arcából is virág hajolt ki; csupa engedelmes, édes, a kelleténél színesebb virág, az idegen használatára való, aki nem ér rá itt heteket mélni, náthás orrával minél töményebben – egy nap alatt – akarja végiglátni, végigszagolni ezt a Riviérát. De hát törődhetnek az itteniek a maguk Riviérájával? Egyetlen dolguk, hogy az idegenekét minél pontosabban szállítsák. A kis Vittorio vagy Jean, amíg a szurtos, hátsó utcában lakik, az elromlott autó beleiben vágkáló idegen urat bámulja; mint valamilyik förtelmes nevű szálloda pincére arra figyel, hogy a villát és kanalat ügyesen fogja össze a beefsteak-szeleten egy kezével, és egykor mint szállodatulajdonosnak az angol utasok gyomrára és a házi jelmezbálra lesz gondja. S bizonyos viszonylatban itt mindenki Jean vagy Vittorio. Szállodaország, Monacóban a szállodás fejedelemmel.

Visszajövet Nizzában mi is végigkopogtunk a sétányon. Ez hát a világ „krémje”. Sétáló tavaszi kabátok, panamakalapok, kesztyűk és kutyák közt sok-sok festett köröm és fáradt arc, a kikészítettség idült nyavalyájában végképp elcsigázva. Az ember csak ámul: mi szél hordta össze ezt a sok kísértetet. Természetes, a templomukba, a Kaszinóba is el kellett mennünk, egy nap kétszer is, Nizzában és Monte-Carlóban. Nos, mi magunk, ahogy a szerencse lavórjai köré – Pollák úrral az élen – nagy állhatatosan odalopakodtunk, annyi romlatlanságot löktünk be ötfrankos ticketjeinkkel ebbe a terembe, hogy időbe került, amíg az asztalok körül a gyógyíthatatlan esetek felötlöttek. Feltűnően sok volt köztük az öreg. Öreg nők és öreg férfiak; mozdulatlan ráncaik közt csak figyelmes szemük vándorolt ide-oda. Úgy ültek ott, mint nagybetegek, némelyikük jegyzett; némelyik már nem is jegyzett; a nők gyémántgyűrűs ujjá oly közönyösen járt a száz, ezer, ötezer frankos tétek fölött, mintha kötne vagy hímezne. Valami fegyverszünetféle ez a szenvedéllyel; erejük nincs már, hogy ellenálljanak neki, de arra sem, hogy izgalomba ejtse őket. „Faites vos jeux”^{*} – hajtogatja a kaszinó hivatalnoka, s míg ujjá közül százezredszer is kirepül a golyó, a szemek egy

pillanatra megállnak, s azután újra kezdődik csendben a vagyont jelentő karikák tologatása. Ezer frank, olvasom össze a mellettem álló úr ticketjét; ezer frank, egy tehén ára. Vajon ha egy tehenet kellene most behajtania az istállójából egy nagy mezőre, a 34-es számra, ilyen közönyösen tenné-e? Van valami irtózatos a számok személytelenségében. S a pénz is szám. Helyettesíteni tudja a jószágot, anélkül hogy emlékeztetné rá. De az úr nyer a 34-essel, s most mindenki ránéz. Gyér fekete szakáll, nagy csontú, halvány arc, a szemhéjak mélyéből kipislogó szem. Mellette egy nő adja, rakosgatja a pénzt. Még fiatal, s az izgalomtól foltos a nyaka. Ő az egyetlen, aki szemmel láthatóan izgul az asztalnál. Úgy látszik, újonc, s a szakállas játszik neki. – Megebédelnénk abból ketten, amit ez a krampusz nyert, doktor úr? szól oda Pollák úr. A szakállas, akinek épp a tisztviselővel volt kis vitája, egy pillanatra visszanezett rám. Magyar?

Az éjszakának megvan az az előnye, hogy összemossa a cikornyás vilákon a belriposo-féle* fölírásokat s elálmósítja az útítársakat. A két kövér asszony most már valóban halott. Félig ájultan, félig álomban dőlnek egymásra a kocsi végében, két sorstestvér, ott alszanak a tenger fényei és az ég csillagai közt. A természet, melyet kétoldalt a szállodák kordonja kissé visszatartott tőlünk, most ott áll a szívünk fölött. Olyan nagy ég van fölöttem, mint odahaza soha, s a homályba borult tenger holdfényében a bárka lámpásai körül a víz csendes járáskelése látszik. Egy kis fájdalmat s egy kis csömört érzek. Hát ezekért a rohadt sétányokért lélegzik itt hegy és tenger; e felé hordják munkájukat a szállodasorok mögül a szurtos házak bennszülöttjei? S ez a harminc ember az autóban! Eggyel összebarátkoztam Cannes-ban, a pihenő alatt. Ezredesné; művelt, eleven öregasszony. A férje ki nem mozdul Szegedből és a nyugdíjból, ő meg egy évben kétszer-háromszor is szétnéz a világban. Járt Finnországban, Londonban, Spanyolországban; hibátlan francia s angol regényekről beszél. Amellett olyan egyszerű, mint azok az öreg nemzetesasszonyok, akikből még láttam egyet-kettőt Szilason, gyermekkoromban. Ismeri a mai politikai párbaj egyik főszereplőjét: úgy beszél róla, mint tehetséges, de megbízhatatlan kisfiúról. A nyilvánvaló sznobizmusa után meglep, hogy politikában mennyire maradi. Kicsit boldogtalan és nyugtalan, de mindez elvész osztálya higgadt életelvei alatt. Tökéletes ember, és sajnos, tökéletes méltóságos asszony, anélkül hogy ezt hangsúlyozná. A legnemesebb fajta, de ki kell pusztulnia erről a földről. Ő maga is érzi ezt, figyelem, ahogy útítársainkkal beszél. Inkább alázattal, mint megvetéssel vagy leereszkedéssel. Mint egy haldokló azokkal, akikről tudja, hogy túlélnek. Magyar!

Bemutatkozni sokféleképp lehet. Írókép közt alig tudok szebb bemutatkozást elképzelni, mint amit Kerényi Károly választott velem szemben. Amikor évek előtt az egyetemen találkoztunk, Ottónak a görög vallásról szóló könyvét íratta fel velem. Most, hogy levélváltásunk után közelebb kerültünk egymáshoz, egész kis könyvtárat hozott el búcsúzóul a lakásomra, vigyem el San Remóba; ha elolvasom őket, róla is többet tudok. Frobeniust* tőle kaptam, s a *Götter Griechenlands-on* kívül, melyet a teljesség kedvéért emeltem le régi könyveim közül, itt van Reinhardt* *Sophokles-e*, Wolters* életrajza, néhány George-könyv* és az ő *Dionysos*-dolgozatának a kefeje. Végül, ha nincs is, tudom, hogy ide kell képzelnem Hölderlint* s Lawrence-t*. Azt hiszem, különösen messziről összeverődött emberek közt érdemes volna meghonosítani a bemutatkozásnak ezt a módját. Van benne valami nemes őszinteség: nézd, ezek a könyvek azok, amelyek – a közműveltséghez tartozókon túl – a legjobban hatottak rám. Jóakarát is van benne: ahelyett, hogy magamnak kovácsolnék fölényt belőlük, megosztom veled, mint borom vagy kenyerem. Végül föltétlen önbizalom: olvasd el őket, s nem félek, hogy mindent tudsz rólam, nem e könyvek kivonata vagyok, hanem ember, aki ilyesféle könyvekkel él.

Ha semmit sem tudnék Kerényiről, ez a néhány könyv útba igazítana, merre keressem. Annak az embertípusnak, amelyet nálunk tudósnak neveznek, ezek a könyvek bevehetetlenek. Nem tartanák komolynak őket, mint afféle „művészkedést”, amelyet az igazi tudománytól már csak azért is távol kell tartani, mert sérti a mai tudós biztonságérzetét. Aki ezeket a könyveket szereti, tudomány és művészet közt aligha vont drótsövényt, igazi tudomány és igazi líra számára csaknem egybeesnek. Megerősíti ezt, hogy a kölcsönadott könyvek nagy része az emberi és isteni viszonyát nézi. Mit jelentettek a „vadak” szokásai belülről, vallásuk felől? Miféle vallásos érzés volt az, amely a görög istenekben nem szép költői képeket, hanem igazán istent látott? Hogy keverte életét ezzel az istenivel a Homérosz kori görög, s hogy maradt magára vele szemben Szophoklész tragikus hőse? Ezeket a kérdéseket nemcsak a tudós tárgyilagos érdeklődése veti fel itt, hanem az eszménykereső ember szorongása is. Tudományos és emberi probléma: vallástudomány és vallás itt egybeesnek. Tudomány ez, de egzisztenciális. Aki űzi, az igazságot keresi, de nem az igazság kedvéért, hanem önmagáért. Emberalakító tudomány a Kerényié, s hogy az, elárulja a rövid könyvjegyzék végén a Georgét, mint életalakítót ünneplő életrajz s még tovább maguk a George-versek*. A tudós is költő, csak az ő verseinek más metruma van: az igazság. A tudós ügye is üdvösség és magatartás ügy: tehát a tudós is teremthet életérzést és új emberséget. A tudós is hir-

detheti ezt az életérzést s emberséget, s a hirdetés legmagasabb fajta módja: a megvalósítás egy emberkörben. Az a szó, amelyet Kerényitől a legtöbbször hallottam: a sziget. Íme néhány útjelző könyv a Willamowitz-féle* ókortudományi tanulmányoktól az apostoli elhívást jelentő szóig.

A fölszabadító élmény, mely az életalakítás szigete felé elindította őt, nyilvánvalóan Otto:* *Die Götter Griechenlands*-ja volt. Rég megvan nekem ez a könyv, de csak itt – e barátomtól származó s egymás közt is baráti könyvek közt tudtam egészen felmelegedni vele szemben. Volt benne valami szerezsenmosásszerű, amiktől idegenkedtem. A primitív ember nem sokat hederített ok és okozatnak arra az óriási óraművére, amelynek mi tekintjük a természetet. Ő, ha ismerte is ennek a természetnek a következtességét, vadászaton vagy terményei közt alkalmazkodott is hozzá, nagy gondja a természetben észlelt következtetlenség volt, a váratlan, szokatlan, rendkívüli, melyet természet mögötti erők betörésének tekintett a kiismert világban. A primitív lélek körül a természetet ezerféle akarat lyuggatja át, s mint bölcsessége a természetessel, úgy egyezkedik vallása a természetfölöttivel. Ennek az ősi vallásos állapotnak legkerekesebb ellentéte a mai determinista életérzés. A rendes itt megette a rendkívülit, a természetfölötti a természetesbe belésett. Mágikus és mechanikus életérzés közt azonban több útja is van az átmenetnek. Az egyikre a zsidó-keresztény vallás a példa, a másokra a görög. A zsidóság a millióféle természetfölöttit egybeolvasztotta; a világ mögött egyetlen, tőle független akarat van: ez állítja meg a napot, és ez támasztja fel, ha tetszik neki, a halottakat. Ez az isten már nemcsak hogy akarat, de természete sem egész szeszélyes; Mózes törvényében szerződik a néppel, melyet kiválaszt, Jézus vallásában pedig ismerős arcú mennyei apa lesz. Ahogy a csodák fogynak a földön, ez a mennyei apa egyre közelebb kerül magának a világnak a természetéhez, s a mechanika győzelmével Jahvából mechanikai törvényekben szétfoszló harmónia lesz. Egészen más volt a görög út. A görögség nem vonta össze a világ millió helyén és helyzetében fellobbanó rendkívülit egy istenbe; az istenihez az ő érzéki érzékeiben hozzátapadt a természet sokfélesége, melyben megnyilvánult. Rokonok voltak az istenek, de nem azonosak. A főisten uralkodott, de nem ette meg a kisebbeket. Az istenek helyett ő a természetet és a természetfölöttit vonta össze. Az isteni a természetfölöttiből a természetesbe ment át, a természet átistenült. Az életbe a rendkívülin át beütő démonokból nagy világvalóságokká lettek az istenek, akiből az ideák válásán s a világértelmen át könnyű a mi világmechanikánk felé a további utat megtalálni. Természetes, hogy az átmenet a beütő istenektől a nuszig* nem egyenletesen folyt le a görögség egész tömegében. Periklész* korában

a babona istenfélelme, a nagy szobrászok idea-istenei s a bölcselők istenvetkező ideái megférnek egy városban. Vitatkozni lehet rajt, hogy a görög vallás micsoda: ez a nagy történelmi tényészet együtt vagy egy-egy kivételes görög, Homérosz, Pheidiász* tisztult felfogása? Otto* a görög istenekben a legnagyobbak isteneit mutatja be, s érzésem szerint azokat is kissé idealizáltan. Az idealizált szó szerint értendő: istenei ideasierűbbek, mint a görögségben valaha is voltak. Homéroszt nézem, akire ő is legtöbbet gondolt. Kétségtelennek látszik, hogy természetfölöttinek és természetesnek az az összekapcsolása, melyet Otto* a görögökben annyira csodál: elsősorban Homérosz műve. Az *Iliász*-ban egy csodálatos kettősség van: az istenek emeletén ugyanaz történik, ami az ember földszintjén. A háború emberileg fontos mozzanatai fölött az istenek is megmozdulnak: az eseményeknek van egy isteni interpretációjuk, sőt csakis ez van. De Homérosz ösztöne vigyáz, hogy ez a természetessel egybeessék. Itt valóban nincs már igazi csoda, mint ahogy Otto* is megjegyzi, de az istenek természetfölötti származása még megérzik. A görög hősök emberek, de tudjuk, hogy istennő volt az anyjuk; a görög istenekben van valami ideasierű, de érezzük még a démonok utódját bennük. Ahol Isten van, ott mégis csak személy van – gondoltam, s a személy: külön akaratgóc. Ha az istenből tisztára alak lesz, az nem isten többé, legföllebb egy német szemében, akiben a gazdátlan vallásos érzés mindig kész fogalmakra és „alakokra” rááradni. Ezzel az idea-Olümposszal szemben én inkább Hérodotoszal tartok, aki a babiloni, föníciai és egyiptomi istenek rokonságát egy pillanatra sem tagadja meg. A szerecsenmosásra Ottónak, úgy láttam, azért volt szüksége, hogy a görög isteneket a mi determinista észjárásunk is elfogadhassa. Viszont miféle vallásos érzés az, amelyet ezek a kimosdatott istenek kielégítenek.

Most, hogy újra olvasom a könyvet, ez a kifogás, bár jogos ma is, egyre kisebb jelentőségűnek tűnik fel érdemei mellett. A görög sosem volt annyira ideavallás, mint amennyire Otto* vallásos állapota kívánja; de ha nem is annyira, mégiscsak az volt, s ami a görög vallásban új és lényeges alkotás, azt ő kétségkívül helyesen ragadta meg. Éppen mert magának keresett a görögségben vallást, jobban hozzáférhetett ahhoz, ami miatt Zeusz, Athéné, Apollón vallása a görögnek vallás lehetett. Az igazi szubjektivizmus és az igazi objektivizmus emberi dolgokban ugyanaz: más állapotát csak a magunk állapotával érthetjük meg. Otto* azért lehetett nagy görög vallástudós, mert nemcsak vallástudós, hanem görög is tudott lenni. Mint Frobenius*, ő is belülről élte, amit mások kívülről néztek, s épp ott talált legtöbb értelmet, ahol a kívülről nézők a legtöbb értelmetlenséget látták. Az elfogult keresztyénség a görög vallásban az antropomorfizmust* és az er-

kölcsnélküliséget kárhoztatta legtöbbet. Otto* a görög életérzésből néz vissza erre a vádra, s az onnét éppoly alacsonynak tűnik fel, mint az egyházatyák szemében a görögök. A keleti istenszobrok: a természetfölötti jelképei: szörnyűek és rendkívüliek, mint azok a körülmények, melyek közt az isteni jelentkezik. A görög volt az egyetlen nép, amely a természetből nem torzítással csalta ki a természetfölöttit, hanem úgy, hogy az időhöz tartozót, a mulandót elhagyta belőle. A görög istenszobor: emberalak, amelyből elmaradt minden, ami istenhez méltatlan, emberi. A zsidónak csak a lélek volt méltó rá, hogy szóljon benne az Úr. A görög nem ismert test és lélek közt ilyen különbséget. Az egész embertermészet az isten közege. Benne van az isten. Költő és szobrász dolga: hogy az isteni szó körül a mulandóságra emlékeztető szenvedélyeket elnémitsa. A Homérosz korabeli görög, az isteni állandó villózásában maga körül, nagyobb istenközelségben élhetett, mint egy zsidó, akinek el kellett fordulnia a világtól, hogy istenével találkozassék. S melyik faja nemesebb az „istenfélelemnek”? Az istenivel érintkező lélek természetes előkelősége vagy a büntetéstől rettegő alázata? A görögöknek is volt alviláguk, de az alvilág nem volt pokol. Ha a zsidó isten fegyelmezett, a görög nevelt. Életükből épp ezért hiányoztak a tilalmak és fenyegetések, mert megvolt a nevelés. Az ember nemessége nem magaviselete, amely lehet rákényszerített is, hanem életérzése. A törvény magaviseletre szorít, az a megragadottság, melyről Frobenius* beszélt, az életérzésbe oltódik fel. A görög istenek egy-egy ilyen megragadottság alakjában csaptak le a lélekre, s tulajdon állapotával nevelték a lelket. A sokféle isten sokféle, sokszor rendkívül összetett állapottal, amint azt Otto* ellentmondó elemekből összeszótt istenleírásai mutatják. Egy-egy istennek a görög lélekben egy-egy komplexus felelt meg, bonyolult s érzelmekkel színezett, mint a freudi, de nem tudatalatti, hanem épp tudatfeletti, egy magasabb világban részeltető. Egy ennyiféle istenél-ménnyel átnemesedett világon Mózes tábláit kérni számon valóban nem barbárság-e?

A másik görög könyv, Reinhardt* *Sophokles-e*,* kevesebb gondolatot ébresztett bennem, mint az Ottóé, egyszerűen azért, mert jóval könnyebb egyetértenem vele. Egyezése az én Szophoklész-tanulmányommal* szép bizonyosság mellett, hogy az író ösztönének s a tudós tudományának, ha az ösztön s a tudomány igaz, lényegben találkozniuk kell. Azt mondtuk, hogy a görögök sokkal hívebbek voltak az érzékeikhez, semhogy az isteneiket egy istenné vonhatták volna össze. De ha nem is vonták össze, az istenek, mintegy külön rend, ott álltak a halandókkal szemben, s ha nem is volt egy isten, volt egy közös, az emberit körülfogó és elhatároló elem, az isteni,

melyen ember át nem láthatott, belé nem merészkedhetett. A vad népek isteneinek az önkényessége lakott ebben a második világóceánban, határait és gyengeségeire figyelmeztetve az embert egy-egy kidobott hullájával. A görög eposz és a görög tragédia közt az igazi különbség: hogy az istenek, akik Trója alatt és Ithakán még mindennapi vendégei voltak az ember életének, sugalmaztak, indítványoztak, megsértődtek és kiengesztelődtek, a tragédiában visszahúzódnak ebbe a határelembe, az istenibe, s innen éreztetik a nagy emberrel kicsinységét és romlékonyságát. Az istenfélelembe keserűség vegyül. Az ember érzi és elismeri a határok féltékeny hatalmát, de ebben a meghajlásban ott lappang dacos rokonszenve a hős megtiport kiválósága iránt, akit az istenek mindenéből kiforgathatnak, csak nagyságából nem. Az istenek felől száralmas az ember, de ebben a száralmaságban van már egy sötét ellenálló folt, melyen heroizmusa, ha bukásra ítélt is, borzadó csodálatunktól körülfogva vetheti meg a lábát. Lehet, hogy a tragédiának ez a jellemzése csak Szophoklészre áll igazán, de nem elsősorban Szophoklész-e a görög tragédia. Nála legkiszolgáltatottabb az ember, s kiszolgáltatottságában nála a legméltóságtelibb. A nagyság sosem volt nagyobb, mint itt, ahol a legkeményebben vonták meg határait. Szenvedéseiről ember sosem beszélhet szebben, mint ha Aiasz vagy Philoktetész szavait ismétli. Van egy különös szophoklészi fájdalom (dacnak, büszkeségnek, emberbáratnak nevezzük inkább). Szophoklészt csak az közelítheti meg, aki rokonfájdalommal, belülről (megint belülről!) hatol bele. Reinhardt*, a tudós kétségkívül mértékadóbb, tárgyilagosabb ebben a fájdalomban, mint én voltam Szophoklész-tanulmányomban (melynek a Tanulmány vagy vallomás alcímet adtam), de ha ez a belülről nyíló út járhatatlan lett volna a számára, bölcsész-szótárával és jelenet-elemzéseivel hozzáférhetett volna-e ennyire. Az Aiaszban van egy jelenet, ahol Athéné és Odüsszeusz együtt nézik az elvakult Aiasz megszegyenítő mészáros munkáját az ellenségeinek nézett barmok közt. Az istennő gúnyolódik és kacag, az ember (egyike azoknak, akiket az őrző gyilkolni vél) borzad és sajnálkozik. Ez az a jelenet, amelynél eldől, megértheti-e valaki Szophoklészt. Véletlenül mind a ketten ebből a jelenetből indultunk ki, Reinhardt* több istenfélelmet olvasott bele, én több keserűséget. De az öntvény – a szophoklészi érc – nagyjából ugyanaz. Akiben egyszer megcsendült, nemesebbet nem hall soha.

A harmadik, görögökre vonatkozó írás, magának Kerényinek a *Dionysos*-a.* Dionüszoszról* egy képem van: Euripidész *Bakkhánsnők*-je. Az ott nyert kép és a Kerényié: ugyanaz. Tulajdonképp csodálkoznom kell, hogy ezt a Dionüszoszt* még Otto* könyve után is fel kellett fedezni. Ha a

többi görög isten a nagy világvalóságok műve az emberben; Dionüszosz* magából az emberből kitörő isten – a túlzás rendkívülisége, melytől csak úgy szabadulhatunk meg, ha átengedjük magunkat neki. Dionüszosz* szét-tépeti, aki ellenáll: ez a *Bakchánsnők* meséje is. A túlzás, ha isteni méretet ölt, nem mérhető a nyárspolgár erkölce szerint: ünnepét a Parnasszoszon csak a kielégült isten állíthatja meg. Jóval több ez az ünnep, mint amit a freudi iskolába járt hölgyek kiélésnek neveznek. Nem az erotika szabadult itt fel, hanem aminek az erotika is csak része: az esztendőkön át halmozódó bőség, mely az eksztázis merevségével épp a tél derekán hajtja ki a hegyekbe farkast szoptatni a nőket, akiknek folytonos árapályban levő természete a dionüszoszi* hívás iránt is érzékenyebb, mint a férfiaké. „Túlradó élet”: ez Dionüszosz*, s ez a túlradás nem áll meg az embervilágban: Dionüszosz* a kacsáival féktelenkedő szőlő s a sűrű repkény is. E két növény egyszerre jelvénye istennek, és maga az isten. Otto* kissé hideg idea-isteneivel szemben a Lét ősábrái közt egy forró, őrzőgő isten a Kerényi Dionüszosza*, az, amit ma vitalizmusnak neveznek. A többi isten fölötté van az ember életének: ez bizonyos fokig rabja neki: szenvedélyeinkben lakó halhatatlanság ő, az élet rendkívüli, ünnepi, elpusztíthatatlan része. Barátom istene.

Ellenünk fordult az idő. Amióta Nizzából megjöttem, esik és esik. Az asszonyok fenn ülnek a társalgóban, s az emlékezet tehetetlenségével a hazaiakra gondolnak, hosszú levelet írnak nekik, s elmondják új barátaiknak a régiek gyengéit, bajait. Én is ide szorultam a zsálos szoba kurta díványára, s nézem a szálloda előtt suhogó, nedves pálmafákat; lenn a megzöldült tenger dühösen hajtja kifelé fehér tajtékját, mintha valami veszekedett görcs gyötörné ott benn, s attól akarna ezzel a folytonos hányással, mozgással megszabadulni. Délután, egy félórás esőszünetben, lennjártunk Ellával a parti temetőben. Az olasz sírok naiv, hivalkodó fényképei és feliratai közt igen sok az idegen. Angol főurak fiai, német és zsidó nevek Frankfurtból, Prágából, Bécsből, egy-két orosz; csupa fiatal, szinte érzi az ember a ködöt, amely beteg tüdejükkel leszorította őket, és egy ilyen viharos februári napon beérte. Ella* a csöpögő fák közt az ő halottjára gondol. Milyen rettenetes ez a folytonos tengerzuhogás – mondja. Aki folyton itt él, és tudja, hogy nincs menekvés tőle; ebbe is belebolondulhat.

A tenger valóban zuhog és zuhog, s van valami időszerűtlen benne, hogy én még mindig a görög istenekkel vesződöm, könyvemet betéve, sötét díványomon. Szeretném pontosan megfogalmazni, mi az, amihez ezek az istenek nem érnek le bennem, s ami mégis vallásos érzés. Az istenek, igen, ott vannak fölöttünk, megragadhatjuk őket s ők megragadhatnak

minket. De mik ők ahhoz az istenhez képest, aki bennem van és állandóan fogva tart. Az irodalomtörténet elítéli a barokk költőt*, aki a görög és a keresztény mitológiát elbeszélő költeményében összehabarta. Kezdem megbocsáthatónak tartani ezt a hibát, mert hiszen amilyen biztos, hogy a delosi istengyermek* és Endümion* királynéja fölöttünk többek, mint költői látomások, olyan bizonyos, hogy ez a költő és sugalló hang bennünk több, mint belénk vert lelkiismeret. Mind a kétféle isten van, s nem kell épp Géza fejedelemnek* lenni, hogy az ember egyszerre áldozhasson nekik.

Az eksztázis nem Dionüszosz* előjoga; minden görög isten a lélek emelkedettségében él; ünnepszomjas istenek ők, akik a hozzájuk intézett himnuszokban szólnak hozzánk. Ez a másik, hitem szerint keresztyén eredetű isten sokkal állandóbb lakója az embernek, semhogy fel kellene emelkedni hozzá vagy ünnepelni illene őt. A hozzá fűző vallásos érzés nem emelkedettség, hanem hűség. Bennünk működő terv ez az isten; zászló, amelyet végig kell vinni az életen. Ahogy van a fának és testnek növésterve; egy legszebb fa, egy legtökéletesebb test, mely kő, víz, fegyver, ember ellenére is kifejlődni igyekszik benn; van egy üdvösségféle lelki legtöbb is, amely az isten erejével él az emberben, s megbünteti, ha elárulja. A görög istenek minden fényes tavaszon, minden messzenylalló éjben megjelentek, de az igazi vallásos élmény mégiscsak annak a másik istennek a szava volt, aki ebből a csillagtalán, belső éjszakából küldte rám parancsát. Ami örültségnek, oktalanságnak látszik az életemben, mind az ő parancsa volt. Mert mint a hold emberáldozatot követelő istene, akiről Frobenius* beszél, ez is esztelenségeket kíván tőlünk, – esztelenséget, melynek eszesség fölötti értelme van. Nincs borzalmasabb, mint ha a praktikusság számvetéseivel gyötörnek. Hát azt hiszik, csak én nem tudom az egyszeregy, én botlom el étvágyam és ételem közt a feleúton? Mindig az Isten parancsolt mást. – Hogy ismerem már őt, amint a kínálkozó béke ellen felemeli tiltó hangját. – S utólag, messziről nézve a megtett utat, neki volt igaza, mindig neki. Egyetlenegyszer szöktem meg előle; ez az egyetlen engedetlenség philoktetesi seb lett rajtam, halálommal gyógyuló.

A Vallásokról* szóló szimpozionfélében protestánsnak neveztem ezt a göröggel szemben álló s a görögöt mégis kiegészítő vallást, melyhez az Olümposzon isten nem található. Azt hiszem, nem éltem vissza sem a szóval, sem az állapottal, amikor összehoztam őket. Mi volt a protestantizmus vívmánya? Isten és ember közt a közvetlen út. Imádság tolmácsok nélkül, láthatatlan egyház, mely elnyeli lassan a láthatót. Tudom, hogy a protestantizmus sosem mondta ki a megkezdett mondat másik felét, nem is lehetett azt akkor kimondani, de folytatták magukban az északi népek legjobbjai.

Az isten az égből az emberbe költözött, az imádság magánbeszéd lett önmagunkkal, a vallás néma nedv, magatartásunkban szétszívódó. Kant* intellektualizmusa alatt éppúgy ott folyik ez a protestáns bűvópatak, mint Dilthey* történelmi munkássága tövén, mely lényegében egy ember vallásos érzésének a történetbölcseleti önigazolása. De minek nekünk a német példa: itt van a közvetlen: Ady. Nem protestáns talajról nőtt-e ki az ő vallásossága; van-e vallásosság rokonibb, mint az övé? „Te, Isten, mi egyek vagyunk:” / Mikor kimérákba szerettem, / Már ott voltál hátam mögött, / Nehogy kimúljak hülye sebben. – Nógattál folyton, konokul, / Hogy véresen be a bozótba / Törjek magyarul, dalosan / S hogy ne némuljon el a nóta. – Én voltam, Isten, bolond nyilad / S nyiladat most már messzelőtted... Az én ügyem a te ügyed is, / Hogyha hívedet meg nem tartod, / Nem hisz bened majd senkisé: / Isten, Titok, elő a kardod.” Frivol ez a hang? Nagyon jelen van abban az isten, aki így komázik az istenével.

A természet az emberhez kétfelől szól: kívülről mint érzékelhető világ s belülről mint nógató állapot. Az isteni ott ragyog a világban s ott feszeng az állapotban: a ragyogás felé vont szemek a kintit érzik inkább, a lelkükkel egy burába zártak: a belsőt. Így születik meg a déli vallás: a görög, s így az északi protestáns. De a természet egy (s mint a paprika héja a torzsában), a kint csak áthajol a bennbe: az isteni, mely hűséget követel, nem idegen attól, mely kintről, eksztázisban magához hív. A két érzés az európai vallásokban* külön jelentkezett, de a legnagyobbakban épp azért volt olyan gyakori az átütés (Goethe, Nietzsche: görögök, Szókratész pedig hűségében már-már északi). Teljes vallás a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre annyit gondolok, mely épp nekünk magyaroknak természetünk mélyiből ismerős. Egy földön, ahol az aszút hóban szüretelik s Berzsenyi élhetett: a görög ég és protestáns gyökér, alak és mélység nem két dolog, hanem egynek két megnyilvánulása. A magyar hivatás talán épp ennek a hó alól szedett szőlőnek a szüretje, Berzsenyi, Ady vallásának a kibontása – ha ugyan van ott hivatás, ahol minden fonnyad és zsugorodik.

4. Hős és szörnyeteg

Az eső szakadatlanul esik. Wolters* George-könyvét* lapozgatom. Irigylem ezt a tanítványi hitet. Kaphat-e többet ember, mint egy másik embert, aki a nagyságról való álmát szegzi rá tekintetében? A könyv kissé hosszú és áradó; akárhol nyitom ki, mindenütt ugyanaz. De ez az azonosság nemcsak

a lelkesedés egyneműségéből ered; magának Georgénak az élete – ez a formált élet – az, ami önmagával végig azonos.

Az utolsó ötven-hatvan év történetének talán legvonzóbb fejezete, a szembenézőké. Így nevezem azokat, kik nemesebb hajlamukhoz híven, szembe mertek az idővel fordulni. Hogy lesz a tudatosan vállalt korszerűtlenségből: új kor? Hogy tokolódnak el a jövő spórái egy ellenséges környezetben? Mi tartja bennük a lelkesedést a sikertelenségben? A történelemben nincs hitetadóbb, a nagy dolgok mellett hatalmasabban tanúskodó, mint ezek a dacos szellemek, akik a világ egyetemes leprája elől maguk vonulnak be az üresen maradt leprastelepre, s a veszteghelyről veszik vesztegzár alá a betegeket. George* ezek közül a nagy tanúk közül való. Életének különös szépsége, hogy nemcsak maga győzte a tanúskodást, hanem szelleme és személyisége varázslatába egy egész kis tanútársadalmat tudott odavonni. A sziget, amelynek nálunk barátom a prófétája, a németeknél (épp e könyv hangja a bizonyíték rá) egy ember körül csakugyan megvalósult. Akadt, aki nemes természetétől kényszerítetten oda mert költözni rá, s akadtak, akiket példája odahúzott. Hogy a követők, amint azt emlegetni szokás, nem voltak Georgék? Mi sem természetesebb ennél. A társadalom: nem egyenlők egymás mellett, hanem sok követő az egy vagy a néhány példája körül. Aki George* társaságában, a *Blätter für die Kunst** munkatársaiban olyasféle írókört lát, mint a Nyugat köre volt, természetes, hogy a primus mellett a pareseket keresi*. Csakhogy George* köre nem írókör volt, hanem egy új, kivonult társadalom, új vezér alatt új élet. George* – nem egészen túlzás a Wolters* szava – birodalmat alapított; birodalmat a költészet erejével. Ez a birodalom nem metafora. Minden társadalom, mely ki tud vonulni a régiből s egy új megnyilatkozott emberség szerint képes életet szabályozni: új birodalom, melybe lassan az egész megújhodott nemzet is beszívároghat. Akik azon vitatkoznak, politizálhat-e az író – becsülik-e annyira a költőt, hogy birodalomalapítót lássanak benne? Elhiszik-e, hogy lehet Vezér, anélkül hogy politikussá lenne? Az új nemes szektából új ország, anélkül hogy a választásokon győzni kellene?

Itt van velem két George-kötet* is, keresem, szívom a delejt, amely azt a szektát összetartotta. Sosem hittem, hogy az „egyhangúság” ekkora költői erény lehet. Véges-végig ugyanaz a hömpölygésre hajló s a hömpölygést szoros gátak közt tartó férfihang; a strófákban alig valami változatosság, semmi az egyéniség hivalkodó rángásaiból; nem a tárgy eredeti, hanem a hangulat, nem a ritmus zeng, hanem a dikció, nem a szólam az új, hanem a nyelv. Egyéniség alatti mélységekben van megalapozva ez a költészet; nem az „én” ügyeivel vesződő tudatban, hanem az isteni számára közegül

kitisztított és tisztán tartott hangulatban. A pátosz szónak méltóságot szereztek előttem ezek a versek. Szinte csodáltnivaló, hogy ez a nagy pátosz ilyen kis, majdnem jelentéktelen versekkel, mint e két kötet versei, be tudta érni. Némelyik olyan, mintha egy szellemóriás a népdalt választotta volna ruhául. Lássuk, hogy villan ki egyszerűsége mögül, egy-egy messze nyílaló fordulatban, különbségben: az isteni. Arca a Dantééra emlékeztet, s hanghordozásában is van valami dantei. Egy Dante, aki a nagy mű helyett a szilánknak volt mestere. De az élet is csupa szilánk. Minden megjegyzés, melyet barátaink beszédébe bökünk, minden ölelés, melyet a nők derekán rajta hagyunk: szilánk, mely remekmű is lehet. És sok ember démoni, személyes varázsának talán épp az a magyarázata, hogy minden róla lepattant szilánknak mestere tud lenni. Dante, a nagy mű örültje, magányos maradt, Georgét szerették, mint senkit kortársai közül. „Zu meinen träumen* floh ich vor dem volke. Mit heißen händen tastend nach der weite. Und sprach allein und rein mit stern und wolke. Von meinem ersten jugendlichen streite” – írja költészete eredetéről. De az álom, mely magasságba hajtotta, nem zárta magasságba; az emberek felé hajló szeretete benépesítette ezt a magányt. Szökevényből vezér lett, remeteségből sziget.

Elképzeltető Magyarországon ilyen vállalkozás? Ady Endre képe nyomul fel bennem. Most – talán először – megértem egy Hamvas Béla* vagy Kerényi ellenszenvét ellene. Igen, akinek George:* a költő, annak Ady kárhoztatandó alaktalanság. Nem mintha ő maga nem lenne alakteremtő. Nincs költőnk, akiben a magyar költészet alakteremtő ereje féktelenebbül működött volna: minden költeménye új, nem ismétlődő versalak, a kifejezés hangulatában külön egyéniség. Egy-egy motívumában önmagát is hányféleképp alakította ki; ha művét végigolvastuk, nem egy Ady-csillag ül fölöttünk, hanem az egymást egyensúlyban tartó, jellemző ábrába összekötő adyk csillagképe. Ehhez az alakbőséghez és sokoldalúsághoz képest George* alakszegény és egyalakú. Csakhogy szegénység és egység annak szemében, aki a költőben az isteni szó közegét tiszteli, több, mint bőség és sokféleség. Más a lélek formáltsága és más a műé. Hogy nyer alakot a lélek? Úgy, hogy tisztul és választ. A kis szándékokskák és kis szenvedélyek alól felszabadítja az egyetlent, az igazit, amely küldetése, s ezt az egyetlent, isteni szenvedélyt zárja élete kristálylapjai közé. A formált lélek kemény, határolt, csillogó. Gyűjti és sugározza a fényt s megmetszi a nála puhábbat. Éppen mert biztos a maga alakjában, hiányzik belőle az alakítás dühe. Formabiztos a formaszegénységében. Ady minden alakítóereje ellenére sem alakerős lélek. Művei kristályok, de ő maga amorf. Van benne valami a suton alvó Erős Jánosból, aki föl-fölcihelődik, s azzal, hogy

megmozdult, már csodás dolgokat vitt végbe. De hőstetteiben is ott a sut fekhelynosztalgiaja; heverésre, álmodásra, meg nem születésre született. Csupa nekirugaszkodás és összeomlás, imádság és káromkodás, világsze-relem és világunalom, minden és mindennek az ellentéte. A magyar iroda-lomban nincs még egy olyan emberi dokumentum, mint az ő műve: az egyetlen igazi mélykút, a lélek mélymelegét és rejtett ásványát felbukó. Emberi s magyar állapotokról soha nem mondtak ennyit; egy-egy gondola-ta, mint a föld titkos vízere, követhetetlen távolságba fut. De végül mégis inkább nagy természeti jelenség, mint költő; Dantéhoz hasonlították, s an-nak pontos ellentéte. Egyik írásomban* saját szavával Isten szörnyetegének neveztem. Egy azok közül a magányukból fel-felhorkanó Montaigne-, Ro-usseau-féle tehetségek közül, akikre a zseni szó minden csodabámuló és csodarosszalló árnyalatával ráillik. Az érintkezésben szeszélyes, mint a nők, imádtatja bűbájosságát, aztán elhúzódik durcás felhői mögé. Nincs meg benne az emberalakító alak állandó készülsége az érintkezésre, a va-rázs folytonossága. Ha ő szörnyeteg, George* a hős.

Egy nagy költő sorsában sokkal több közösség-sors van, semhogy ez a különbség a szemben álló két egyénen túl népükről el ne árulna valamit. George* és Ady kortársak, mindketten „elleneszóltak” a környezetüknek, mindkettő vezér és költő egyszerre. Mért lett a nagyobból szörnyeteg, aki-nek inkább a teteméből él az utókor, mint példájából, s mért lett a kisebből hős, birodalomban birodalomalapító? Kis országban, ahol kevés az ember, sziget és mozgalom, igaz, nem válhatnak oly tökéletesen széjjel; egy ki-csiny háztáj ez az ország, s a csábítás: személyesen, közvetlen csinálni benne rendet, nagyobb, mint ott, ahol a megmozgatásra sok ember van s a példára kevés. A költővezér olyanféle népnél, mint a magyar, jobban meg-hurcolódik a szenvedélyben; a pillanatnyi dolgok dühe, kétségbeesése, lángja; letargiája több résen csap be a lélekbe s a készülő alakot idő előtt szétiszapolja. Mindez igaz. De az igazi igazság jóval fájdalmasabb. A zseni esze tévedhet, a közérzete nem. Az, hogy itt mint Dávid áll ki feszes parity-tyával, ott mint Erős János roskad erejébe: ítélet a nép felől, amelyhez tar-tozik: ott, ha mindenkivel szemben is, érdemes hősnek lenni, itt a nagyság aránytalanság; bomló népben a hős csak szörnyeteg lehet. *Vándor és buj-dosó* – vontá meg Prohászka Lajos* a párhuzamot német és magyar közt: íme egy vándor s íme egy bujdosó.

Ma Ella* van Nizzában, az eső megkegyelmezett neki, eddig már el is folyt mellette a virágos folyam, s az idegenforgalmi karnevál szerpentinébe befonva kacaghatott a kacagókkal és menekülhetett a menekülőkkel nőhaj-tó férfiak összefogódzott láncá előtt. Mi Magdussal* itthon ülünk, délben

az asztalnál csak ő evett velem, magas széken, öntudatos kis hölgy, aki tudja, mivel tartozik a fényes teremben a villa, kanál és vizespohár nehéz etikettjének. Napközben utána-utána kellett néznem; ott lógicsált barátnői nyomában. Ő a legkisebb a lányok közt, ha eszükbe jut, hogy itt a kicsi, fölösen is gyámolítják, becézik, emelgetik, de ha megfélelkeznek róla, elhanyagoltan kuncsorog mögöttük. Úgy találom őt, amint egy kavicsal, levéllel vesződik elbámészkodva. Persze, amint meglát, visszafut barátnőihez, közülük nevet vissza büszkén, hogy neki barátnői is vannak.

Kedves, komoly kis társadalom ez a szálloda lejtőjén. Lívia, a magyar nagylány már kilencéves, az angol elemibe jár, ő az egyetlen, aki mindenkivel, még a két angol testvérrel is tud beszélni, míg az olasz Bianca és Magdi közt a német a nemzetközi nyelv. Jobban hasonlítanak teddegelő öregekhez, mint hangos fiatalokhoz. Látszik rajtuk, hogy fontos dolgokkal vannak elfoglalva. Egy-egy délutánra szőtt államuk ügyeit éppúgy eltakarják előlünk, mint Frobenius* vadjai törzsük titkait. Ahogy nézem őket, gyanakodni kezdek a mi nevelési elveinkre. Mért akarunk mi „embert” nevelni ezekből a kicsinyekből? Hát nem emberek ők már így is? Nem éppolyan teljes egész társadalom ez a szálloda lejtőjén, mint a miénk, csak védelemre szoruló. Hol van az a pillanat, amely felé űzzük, dresszírozzuk, képezzük őket? Mire jó a felnőttésgnek az a mesterséges keltetése a gyermekben, ami a mai iskola? Senki sem léphet át egyik kultúrából a másikba, de a gyermekeinket átzavarjuk. Ezért csömörlenek meg felnőtt korukra a mienktől. Az iskola célja nem az, hogy a nyolcévesből egyszer derék húszéves legyen, hanem, hogy most legyen minél különb nyolcéves. A különböző fokú iskoláknak nem különböző itcével dolgozó tudás-kimérőknek kellene lenniök, hanem különböző törvényű, észjárású társadalmaknak, melyekben a tanító inkább védő és serkentő (egy gyerekkorához szító felnőtt), mint nevelő. A gyermekekkel is úgy vagyunk, mint Frobenius* és Lévy-Bruhl* előtt voltunk a vadakkal: a mi hasznossági elveinken át nézzük őket. Igazán elkelne már ide is egy Frobenius*, aki belülről magyarázná meg, milyen egy nyolcéves gyerek. Freud és a gyermeklélektanok ezen a téren még nem sokat tettek.

Négy gyermekem született, s mind a négy születésekor megvettem a naplót, amelybe mindazt, amit láttam rajtuk, bejegyzem. Bár tehettem volna. Sajnos, nemcsak hogy nem jegyeztem, de még látni is alig láttam. A gyerekekkel éppúgy járok, mint a virágokkal; apa és kerttulajdonos lettem, de gyerekeimnek éppoly kevésbé lehettem tudósa, mint virágaimnak. Pedig mennyivel nekemvalóbb volt annál, amit csináltam. Ó, ha meggyőzhetném róla az én istenemet, hogy szebb és kisebb dologra születtem, mint amikre

ő kényszerített. Megalomániás, írogatják rólam, s valóban az vagyok: nagy dolgok mániákusa. De ha meghalok, az elmulasztott kicsinységektől, a gyerekek és virágok naplójától lesz nehéz elszakadnom.

Amikor Genovánál a tenger elébe kifutottunk, azt hittem, csak előre van világ, s mint meggyötört és szerelmes asszony, aki látogatóba utazik szüle-ihéz, hogy kipróbálja meg tud-e zsarnoka nélkül élni, én is azt reméltem, hogy most ezen a Parton sikerül a válás, s mint idegen megyek innen haza, akit pénz, számító kényszerűség köt csak a hazai gondhoz, de szívében szabad mindörökre. Minden hiába, mint növényevő barátom a húsba, én is visszaestem a régi bűnbe. Már nem is olvasok, csak ülök, ténfergek, reggel tízig heverek az ágyban, s ebéd után várom az estét: ennek a napnak úgyis vége, legyen hát, fejezzük be; új nap talán új élet. Még magyar újságokra is ráfanyalodtam. Bethlen*, Eckhardt*. Hogy gomolyog utánam a hazai mocsárköd. Úgy látszik, Bethlen* az úr, a reformot ugyancsak temeti a sajtó*. De nem jobb-e még, hogy így temetik, mintha amúgy temetnék. A magyarságnak szüksége van Bethlenekre*. Ezek legalább meghagyják az önérzetét, hej, ha Bethlen* nem volna, hogy volna. Ha nincs Bethlen*, akkor az önérzetnek is vége: vizsgázni kell, s a vizsga szégyene nagyobb, mint az elnyomásé.

A George* példája vagy a magam rosszkedve tette: még sosem állt előttem Ady ilyen félelmetesen. Egy ember, aki mindent feldobott, ami a népébe rejtve volt, s ugyanakkor világosan érezte, hogy ezzel a mindennel semmit sem lehet kezdeni. Egy „új birodalomra” való egészség s szétválaszthatatlanul tőle egy halálos baj teljes tünettára. Most csapott csak belém, milyen felületesen vettük mi az Ady nemzethaláljóslatát, még akkor is, amikor látszólag osztoztunk benne. Ady mindent komolyan csinált. Ő ezt is komolyan mondta! Nem propagandából, mint a mai írók, akik a telepítést akarják kicsikarni vele. Ő éppúgy meg volt győződve erről a halálról, mint a magáéről. Fel-feltápaszkodásai, rángatózásai ellene csak meggyőződése erejét bizonyítják. Ő minden későn jött kincsével elrohadt ebben a meggyőződésben. Hősnek szabták, és szörnyeteg lett. Az egész életében van valami agóniaszerű. Emlékszem egyik halottam szemére. Már több mint egy órája szendergett, s egyszer csak fölvetette magát, a szemhéja felnyílt, a nagy, fekete golyó kidüledt. Sosem volt ilyen nagy, szép, ilyen messzeségbe látó az a szem; egész megszorított élete felszaladt belé. Mi, akik elfásultan, a szenvedéstől közönyösen ültük őt körül, megdermedve ugráltunk föl; az anyám a térdére esett. A kék száj még tátintott egyet-kettőt, aztán visszaesett, vége volt. Az a szem: az Ady. Az agonizáló magyarság szeme a szendergés után, az utolsó légvételek előtt!

De mi vagyok akkor én? Mit akarunk mi többiek: akik élünk, halunk, tevékenykedünk, mintha semmi sem történt volna? Hiszen be lehet hunyni a szemet, el lehet bújni az igazság elől. Élni és írni még lehet. A köröm és a szakáll is nő a halál után. De aki ma tovább nő, csak köröm és szakáll lehet, léte nem a közösség mozgó szívével függ össze, mert az a szív van, de nem mozog. A baranyai falvakkal ijesztgetjük egymást? De hát nem több minden beszegzett ajtónál ez az egy ember, aki mindnyájunknál többet és szebbet tudott rólunk, s egész életével azt mondta: meg kell halnotok. Magyarországon ma kétféle az író: egyik lélekben réges-rég emigrált, az ösztöne megsúgta, hogy csak szakállnak, körömnek szabad lennie. A másik rothadt és folyik, mint a hullalé. Ki vetette magát nálam elszántabban a hősök nyomába; egy görcs volt a lelkem: összefogott izom. S nem látják-e a többiek diadalmas kárörömmel kiütni rajtam a halálos betegség zöld feltja-it? Mint egy gyönyörű, de halálos partot löktem el magam mögött az ifjú Adyt – Petőfi lett a csillagom. S annyi heroikusnak hitt erőfeszítés után ma úgy olvasom, fájdalmas elégtétellel, ahogy a kórházi beteg hallgatja hasonló bajú társa kórtörténetét. Nemhogy Ady, egy sokkal kisebb sem lehet George* itt, szörnyetegsorsba taszítja a közösség sorsa.

Nyolc óra, s már vacsora után, sőt ágyban várjuk a nizzaiakat. Biztatom Magdit, hogy aludjék, de ő fel-felül a díványon, melyen napközben én kötöttem barkedvemben, s kérdéseket tesz. A falra vetett árnyékaról látom, hogy az ágyláb védelmében az orrát piszkálja. Figyelmeztetem őt a kéményseprőkre. Hallgat, nyilván a képzeletét turkálja olyan elmélázva, mint elebb az orrát, s amikor a rosszallás egész elsimult benne, s csak a kéményseprő maradt, megkérdi: – Apuka, a kéményseprők hol laknak? – Egy szurtos barlangot vár tőlem, ahol üstökben fő a korom, s három-négy kéményseprő alszik drótsöprűjükkel összegubancolódva. De nem akarom őt megteveszteni: Éppoly házban, mint mi. Ez persze elképzelhetetlen. Mint mi? És gyerekük is van nekik? Hogyne. S a kis kéményseprőknek anyukájuk is? Látom, hogy külön állatfajnak tekinti a kéményseprőt, mely kormos bőrben születik, drótsöprűvel a dereka körül. Természetes, mondom. A kéményseprő gyermekei éppolyan fehér gyerekek, mint te, s anyukájuk akár a tied. Igen? s hallom a hangján az álmélkodást. Ha a kéményseprő megmosdik, s más ruhát vesz fel, olyan, mint más ember, s vasárnap úgy jár az utcán, s úgy megy a templomba. A templomba is? Én még sosem láttam a templomban kéményseprőt. Egyszer eljössz velem, és megmutatod nekem? Meg-meg – biztatom, s ebben a reményben lassan elszunnyad. Ugyan mit álmodik?

Ma volt az utolsó alkalom, hogy a Mortolát megnézhessem. Inkább díszpark, mint igazi fűvészkert Ventimiglia mellett, az olasz-francia határon. Az autót ezen a ponton meglehetősen magas, s balra tőle a tengerig nyúló lejt a Mortola. Gazdag levélzetén sárga homályként dereng át a nap, s egy-egy ciprussor végén a sziklás lejtő lábát körülhabzó víz, mely azúrabb, mint bárhol, szinte szembeüt hirtelen fényességével.

Ha lakásomat nem a világ jelölné ki, hanem magam választhatnám meg, a legszívesebben egy fűvészkertben lakték. Palermóban valóban ott is laktam, a három napból kettőt az óriás ficusok közt. Párizsi hónapomat a Louvre és Jardin des Plantes közt osztottam el. Diákkorom tanulóhelye, a pesti Állatkert nekem Növénykert volt. A fák tövén a gyér táblácskákat néztem az állatok helyett. Semmiféle tudománya sincs a világnak, mely annyira vonzott volna, mint a botanika. Most is, noha csak egy-két órára kötök ki ezek közt a messziről összeharandokolt phyllinák, pittosporusok, washingtoniak, chamaeropsok közt, mint egy reményteli kezdő, rögtön tanulni kezdek: újra szétválasztom a fajokat, melyeket a pálma szó foglal az északi ember számára össze, a sima törzsű cocust, Livistoniát s a datolya-termő közönséges Phönixet; azt hiszem, mindörökre megjegyeztem a mi tölgyünk örökzöld testvérének a nevét; ez hát a gyógyszerertanból ismert *Philocarpus*, mondom s e lugas gyönyörű fehér futója, a *Clematis*. Tudom tapasztalatból, hogy reménytelen ez a tanulmány. A botanika nem annyira tudomány, mint lelkiállapot; a növénynevek, mint Apollón, Aphrodite, Niobe nevei, nem adatok, hanem élmények nevei, s csak az tudhatja őket igazán, akinek elég csönd van a lelkében, hogy ezek az apró istenek – fűvek és virágok – mint nevet-kívánó személyiség „ragadhassák meg”. A szenvedély elmosza őket. A nagy alaktalan érzések, mint amilyenben én heverek egy-két nap óta, beolvasztják ezeket az apró isteneket, s csak a nosztalgia marad meg utánuk: boldog órák emléke e kedves túlvilágon. Mért nem gyógyítják a kedélybetegeket ezzel a nosztalgiával. Ha zenével gyógyítják (alaktalansággal az alaktalanságot), mért nem gyógyítják növénytanulással. Nagy kedélybetegek, mint kutya a hánytatófűvet, ösztönösen megtalálták ezt a gyógyszert. Már megint előttem a kép: a menekülő félőrült Rousseau, amint a brienne-i tó szigetén botanizál. Egész Európát felverte, fél Európa üldözte, s ő ott ült az apró istenek közt, egy szigettavon.

Sors, végzet, közösség, érdemes, nem érdemes, miért, minek: ezek azok a nagy amorf szavak, amelyek visszaosztatják a káoszba a lélek építményeit. Mennyit védekezem ellenük, s egyszer csak rámtörnek, mint a szökőár; hol lassú morgással készülődve, hol orvul egy fedezetlen hagyott résen, s akkor minden hiába; néhány napra, néhány hétre beföd az iszap, az

órák egy tagolatlan, sötét, egynemű idő-valamibe folynak össze, melyből újjá kell születni, mint a nyavalyatörésből. Egy összehasonlító irodalomtörténetben olvastam, hogy ez a kelet-európai betegség. Csaknem minden író-féle megkapja. Nálunk: Bessenyei, Berzsenyi, Széchenyi, Arany, Kemény, Madách, Vajda, Péterfy, Ady, Fülep Lajos. Csak a legnagyobbak, s hányan a kisebbek közül. De meg kell-e kapni? S ha megkaptuk, el kell-e pusztulni benne? A Mortola homályos arab templomában olyan hihetetlen ez. Milyen rendíthetetlenül nőnek ezek a fák! Bevárnak fejszét, vihart és időt, de addig fáradhatatlanul rakják az évgyűrűt, készítik a keményítőt s kutatják a föld savait. Megsemmisíthetők és halandók, de a növéstervet, melyet létük jelent, nem dűlják fel maguk, mint a kishitű emberek. „Dum spiro, spero”^{*} – biztatgatjuk mi magunkat. Mennyivel biztosabbak ők; náluk spiro és spero teljesen egy.

Most, hogy a szálloda előtti térről, mint egy új Araratról, nézem, özönvíz után a hold fényét rengető tengert, a növények – úgy érzem – jó időre megint győztek bennem. Tulajdonképp mindig ők voltak, serdülő korom óta, tanítóim, mint Frobenius^{*} etiópjainak és germánjainak, csak én voltam egy kicsit rossz tanuló. Szinte csodálkozom, hogy amikor olvastam, nem jutott eszembe. Talán mert trópusi és északi erdőkre gondoltam, amikor etiópokról és germánokról írt. Az esős évszak meleg páráira lenn; esőtől didergő bükk- és nyírlevélre odafönn. Az én tanítóim nem szerették az esőt. Nagybányán, ahol először tört rám ez a növénysszerelem (s ahol az első verset írtam tizenhét éves koromban), szőlők közt volt a verandán az ágyam, s a bivalytejet ott ittam meg az augusztus-szagú almafák, kormosok és parmenek alatt. Szőlő, alma, tölgy: ők voltak az én mestereim. A három növény: egy egész magyar szivárvány. A szőlő csillogó, pajtáskodó, sugalló: van benne valami állati, benne van Dionüszosz^{*}. Az alma mosolygó és hű; magjáig hús, a leve ízes, de nem csordul ki. A tölgy bánatos, erős és egész; lehullatja a lombját, de egy-egy tavaszi elmosolyodásán érezni, hogy vannak örökzöld rokonai. Ahogy a pálmák kulisszaszerű fekete sudara fölött a legyezőlevelek mozgását nézem, honvágyat érzek utánuk. Az egész Magyarországból csak utánuk vágyódom. De nem ők-e hárman az egész: „virtuális Magyarország”?^{*} Ország, ahol hó alól szedik az aszút, észak és dél, eksztázis és hűség, Apollón és Kimérák istene ugyanaz?

5. Hazafelé

Ez volt az utolsó napom; korán keltem és gyakorlatias hangulatban. A Pekař* cseh történetét szedtem elő, melyből az eső alatt húsz–harminc oldalt kibetűztem már. De alig szótározgattam egy félórát; a cseh, lengyel és magyar történelem csodálatos középkorbeli hasonlósága elkapott a szöveg mellől. Közép-Európa-gondolatom itt-ott már dogma lett, s még magam sem gondoltam egészen végig a tudomány feladatait, mely álmunknak, hogy Közép-Európa legyen, alája rakja az alapot: ennyire van. Most egy papíron itt a három szó: 1. A három királyság (Lengyel-, Cseh- s Magyarország közös történelme). 2. Kapuk (szellemi mozgalmak terjedésútja és kiterjedése). 3. Összehasonlító néptudomány (nyelv, népművészet, népszokások). A szabadegyetem még karácsony tájt egy hungarológiai fakultás munkatervét kérte tőlem. A papír másik oldalán már épül a hungarológia: 1. Hogy támad a Duna-medencében a magyar asszimilációs góc. 2. Milyen a magyar milieu intérieur*, hogy működnek a határhártyák (ritmus, tánc, zene, nyelvi és művészeti szokás-kölcsönzések). 3. A magyarság alkotásai, vívmányai, színei (magyar korok, közösségek, alkotók). 4. Status praesens* (szellem, társadalom, tájak). 5. A magyarság lehetőségei. Akár csak a Bibliában: * genesis, törvények, történet, korbírálat és prófécia.

Ecce a Biblia! A legrégebbi sorstudományi mű, Frobenius* mester! De hát egyáltalán komolyan gondolja ő ezt a sorstudományt? Lehet ilyen tudomány? Vagy csak azt érti rajta, hogy egy tudós könyvet ír a sorsról? Én a Tanú-t* „sorstudománynak” szántam: egy sorstól szorongatott ember égtájakat keres, és sokszor a tudomány segítségével keresi. De közben elég rossz volt a lelkiismeretem a sorstudománnyal szemben. Még nem tudom egész biztosan, van-e sorstudomány, de ha van, nem egy tudomány a többi közt; hanem egy a másikkal szemben. A tudománynak nincs középpontja; a sorstudománynak van: én, a magatartásomat szabályozni óhajtó ember. A mai tudományban épületek állnak épületek mellett. A sorstudományban körök vannak körökön belül. Legkülső kör: általános sorstudomány (az ember a világban); a következő: európai sorstudomány (az európai a földön); még belsőbb: közép-európai (a közép-európai Európában); legbelső: hungarológia vagy magyar sorstudomány (a magyar Közép-Európában). Tavalý megróttak hármaskönyvem „mammut”-tervéért (Európa, Közép-Európa, Magyarország). De az a terv pontosan ezeket a köröket jelölte ki!

Délben már fő a fejem; fel-fel kell ugrani az ebédetől, hogy ötletemet mozgásban „reagáljam le”. Kinn fúj a szél, a szállodafal oltalmában élő banáncserjék sikítognak, de az én fölserkent vállalkozási kedvemnek szinte

jólesik az elem-ellenállás. A múltkor felfedeztem egy utat hátra a hegyekbe, annak megyek neki. Még sosem jártam rajt: a kis turista vállalkozás most mintha jelképe lenne annak a másik nekilódulásnak a lelkemben. A villák gyorsan elmaradnak az út alatt, a kertek magas víztartói, mint kis hegyitavak hullámzanak, s a szemem teli lesz a friss kövezés szembefűt porával. Egy-két munkás szembejön, s megnéz, hova tart kifele ez a bolond? De ez a kifelemenés most: szertartás, nincs haszna, csak jelentése, ahogy Frobenius* mondaná. Nem szökést, emigrációt jelent, hanem új kivonulást egy Szenthegyre. Most fedezem fel, hogy az egész eddigi életem egy felbujtás volt erre a kivonulásra. Meddig számított nekem az új nemzedék, melynek állítólag kritikusa voltam? Amíg bíztam benne, hogy bele tudom rántani őket a kivonulásba. A Nyugatból? Ó, szegény féltékeny méhkirályné! Magyarországból. S hogy nem sikerült, kivonultam én: a *Tanú*. A *Válasz** is kivonulásnak készült. Még a rádióból is kultúrszigetet akartam csinálni. Kivonultatni vezetőstől. Beleszóltam a telepítésvitába. De mi az én telepítem? Kivonulás. A nemesebb életre való fiatalság kiköltözik Telep-Magyarországba. A közép-európai gondolat? Kivonulás. A román, lengyel, cseh, magyar ifjúság kiköltözik hazájából. Közép-Európa kivonul egy új szocializmusba: a mai Európából egy új Európába. Mert ki kell vonulni! Itt rothadás van, s aki nem érzi, hogy az van, maga is rothadt. Görögök, növények, hősök: a kivonulást tanították. S ha összecsapott bennem a keserűség, azért volt, mert a Vörös-tenger nem nyílt szét a kivonuló előtt.

Nem tudom még, mit kezdek otthon. De ahogy szembemegyek a széllel, érzem az erőm, s egy erő, melyet az ösztön és az eszme nyom, tudja, hol mit kell kezdeni. A kanyargós úton most széllal védett szakaszhoz érek; a párkányon át visszanézek San Remo felé. A tajtékos tengert mintha óriások köpködték volna be, s fölöttem mint vashárfák búgnak hatalmas oszlopain a völgyön átfutó villamos huzalok. Száz lépéssel mögöttem egy ember jön. Ahogy közeledik, felismerem: a monte-carlói szakállas, aki a drukkoló nőnek harminchatszoros pénzt nyert a rouletten. Már láttam itt San Remóban is. Csakugyan magyar, s egyik nap a kislányommal találtam a szálloda végében, váltottunk is szót. Förtelmes alak, kihalt arcában mélyen ülő szem. Mintha hamu volna a fejében, sok hamu s egy kevés ravasz parázs. Megindulok, nehogy beérjen. Az a benyomásom, hogy ő is rákapcsolt. Visszapillantok, már csak húsz lépésre van. Kilépek és nem nézek hátra. De egyszer csak egy kalap sodródik mellettem. Az ördögbe, honnan jön ez a kalap? Megfordult a szél? Nincs mit tenni, leállítom a kalapot, és bevárom.

Természetesen nem éri be a köszönőmmel, társalogni akar. Kifelé, ilyen szélben? – kérdi, mintha ő nem is kifelé jött volna. Nézem messziről, úgy ment, mint egy fiatal hős. Élvezte, hogy küzd az elemekkel. Sajnos a szél még a szelídebb elemek közül való. Nem árt átfúvatni magunkat, mondom hidegen. De ő nem esik ki a mondókájából. A legtöbb hőst a szél csapja be, a szél, a csillagok és a képzelete. A szélnek azt mondja, erősebb vagyok nálad, a csillagoknak: bizonyóságot teszek melletted a szelekkel szemben, a képzeletének: nagy dolgok tanúja leszek. No ne lepődjék meg, az ilyen magamfajta emigráns többet olvas hazait, mint a hazaiak. Három magyar újságot járatok. Úgy vagyok velük, mint a maga útitársai a hazai hőméséklettel. Képzeld el, odahaza öt fok hideg van, újságot olvassuk egymásnak. Jobban melegíti őket az otthoni öt fok hideg, mint az itteni húsz meleg. Szóval olvasok. Még a *Tanú-t** is olvasom, ami maguknál nem szokás. „Aki nem kapja meg a maláriát, megbetegszik a kinintől.” „Azontúl, hogy írás: erkölcs.” Nagyon tetszik nekem az ilyesmi. Néha részvétkönnyeket sírok magáért, hogy mért nem élhetett a térítések korában. Elment volna a poroszok közé, mint a derék Vojtech*. Tartotta volna nekik a keresztet, azok meg leütötték volna. Tíz év múlva megvan a szenttéavatás. Régen sokkal olcsóbb volt a szentség és a mártírhálál. Ma még meg sem ölik, legfőlebb a talpára vernek, s ha jusz is meghal, eltemetik.

Tulajdonképp faképnél kellene hagynom őt, de Vojtechet* emlegeti, s ez megbénít. Épp ma reggel olvastam róla Pekař* történetében. Hogy jutott ez a kaszinó-féreg Vojtechhez*. Mintha a fejemből venné ki a hasonlatait. Bízom benne, folytatta, hogy a mi szép Riviéránk észre téríti. De ez a kivonulás a szélbe! „Elvész az ország, melyben elfogynak az aszkéta szívek.” Egy aszkéta szív San Remóban! Ön rég él itt? – kérdelem nyelvem és agyam hirtelen bénaságán bosszankodva. Helyesebben, miből élek itt régen? – gúnyolódott ő. Látszott, élvezi, hogy ki-kicsíphet valamit a gondolataimból. Igazán mintha csak nyitva volna a fejem. Az ember mindenütt meg tud élni – felelte ő a tulajdon kérdésére –, ha szabad. Persze, ha a lábán is kötél, a kezén is kötél, a nyelvén, a szívén, az agyán kötél, akkor köteles, kutyaköteles meghalni. – Nagyon nevetett a szójátékán; aztán hozám hajolt, a kezemre tette a kezét. Mondja, mért kötözi oda magát egy hullához? Azt hiszi, feltámad? Nem az ország, nemcsak az országról beszélek. Más hullákról is. Hisz ért engem – a szeme megvillant –, maga is érzi a hullabűzt. Mért beszéli be, hogy a hullák mögött maradni: hűség. Nem veti meg magát, hogy a heroizmus szót ki merte ejteni? Tudja, mi a heroizmus? Elvágni a kötelet, legördíteni a melléről a hullát, s azzá lenni,

amik kötél nélkül vagyunk. Nézzen vissza! Nézze, ez mind a magáé, ha szabad rá, hogy elfogadja.

A szél a beszélgetés alatt elállt, s a ciprusokkal meg-megszakított kertvidéken túl a nap szerteszét guruló aranyát táncoltatta a tenger. A szakállas fejében mintha föllángolt volna a hamu, mély szemgödreből parázslóan nézett rám. Uram – mondtam –, Ön könnyen ígéret. Nekem ajándékozza a tengert s a mások kastélyait. Véletlenül értem, mit ígér. Amikor Genová-nál a völgyből kifordultunk, s előttem volt minden, megértettem, mi az, a tengert kapni ajándékba. De sajnos a viszonyom a hullákhoz nem olyan egyszerű, mint ön hiszi. A hulla közt és köztem nem kötelékek vannak, hanem véredények.

– Akkor mért akar kivonulni belőle? – tört rám győzelmesen iménti gondolatommal. Mért volt az egész élete egy kivonulás? Mert menekült a hullabűz elől, úgy menekült, hogy egyre jobban hozzákötözte magát a hullához. Hát azt hiszi, ki lehet itt vonulni, úgy, ahogy maga gondolja. Kiül három ember a Gugger-hegyre; nézzétek, mi nem olyanok vagyunk, mint ti; s arra a többiek, mint egy fegyverét elhányó sereg, odadobják a régi életüket, s tódulnak ki a tökéletességbe, amíg a Gugger-hegy el nem nyeli Magyarországot. Három ember! De hol van a három ember? Nincs egy lélek sem. Még a családotban is szigeten kell élned, nyomorult! Lehet az, hogy egy ember, az ön eszével, úgy bedőljön a kiskáténak? Hát nem látja, hogy az igazi kivonuláshoz egy lépést sem kell tennie. Az igazi sziget nem védgát, nem így teszem, másképp teszem, szövetség, közösség; hanem egy önző tisztás a szívben, melyen nem érnek utol a hullák s az erkölcs polipkarjai. Ez a sziget szabadság, erő, siker. Az emberek tisztelik, mert váratlan, láncon nem tartott hatalmak csaphatnak ki róla, s még rokonszenves is nekik, mert tőlük sem kíván többet, mint ami bennük van. Minden nagy emberben volt egy ilyen sziget. Azért tudtak nagy emberek lenni, mert szabad vadállatok voltak. Megfélemlítették az emberek kicsiségét, s nem jutott eszükbe nagyot kívánni tőlük. Aki nagyot kíván tőlük, az az emberek legnagyobb ellensége. Megérdemli, hogy széttépjék.

– Meg kell próbálni, uram – feleltem most már én is ingerülten –, hogy széttépik-e. S ha széttépik, sosem tudni, mire jó a széttépett vére. Egy gondolat micsoda az agyunkban megforgó millió mellett, s néha mégis odaveszi magát a tudatunk alá, mint a tüske a köröm alá, s nem hagy nyugton, amíg a másik millió vele nem foglalkozik. Három ember a Gugger-hegyen, vagy akár csak egy ember: ha másnak nem, ilyen nyugtalanító gondolatnak elég. Hallott ön George* köréről?

– Hallott Ön Adyról? – vágott vissza gúnyosan. Már nem is csodálkoztam rajt, hogy ennyire a fejemből beszél. – Hallottam – ordítottam. Van ember, aki maga győz, mint Thészeusz*, s van, akinek a csontjai, mint Oidipusznak. S az Ady csontjai oidipuszi csontok. Ígéretként fekszenek a földben. – Látom, megkótyagosodott a mitológiától – felelte hideg dühvel. Amikor Genova fölött a tengert meglátta, s számolgatni kezdte a pénzét, tetszett nekem. Ennek az embernek lefordítottam olaszra a könyvét, költözködhet a tavasz után, mint a madarak. Tudja, hány példányt adtam el a *Három fogoly*-ból? Háromszázezret. Ember, érti ezt? S maga botkárollyosdit játszik itt nekem. Új nemes szektát a kaszinó fölött? Nem szégyelli magát? Nézzon föl az égre! Mi ütött magába?

– Az, ami belém szokott ütni, feleltem valami bolond kéjjel, hogy bőszíthessem. – Eh, tudom, az isten, a maga istene! Ismerjük ezt. „Ami örülségnek, oktalanságnak látszik az életemben, mind az ő parancsa volt. Ó, hogy ismerem már, amint a kínálkozó béke ellen felemeli tiltó, taszító hangját!” – szavalta csúfondárosan, most már egyenest a naplóból.

Igen ő, kötöttem én meg magam, esztelen boldogság volt makacsságomban. – Az Isten! Egy másik hullá! – dühöngött ő. – Igen, az Isten, az Isten, az Isten – ismételtam én, s előreugrottam, úgyhogy elmaradt mögöttem. – Az Isten, az Isten, az Isten! – kiáltotta ő, s a fölserkent szél teletömte a fülem távolodó kacagásával. Két-három percet futottam így, s velem a kacagás, amíg a szélroham el nem állt. Akkor egyszerre nagy csönd lett a meleg kövek közt. Megálltam s visszaneéztem: nem volt sehol. Kihajoltam az út párkányán, s végigkutattam a szerpentin idelátszó fordulóit, de a szakállast nem láttam többé.

Délben, vonatindulás előtt egyszer még felrohantam búcsúzkodni az autótú kilátójához színpadomra. A táj – tenger, levegő, növény – reszketve csillogott. Ha rá gondolok, így fog csillogni emlékezetemben is. A két hét eltelt, a színész leléphet a fényes kulisszák közül, monológjában kimondva az utolsó szó.

Most itt állok a vasúti kocsi folyosóján. A liguri alkonyat kialudt mögöttünk, Genova elmaradt. Ugyanazon a mandulás, olajfás völgy soron robogunk, mint két hete hajnalban, de visszafelé a virágok helyett csillagok alatt. Benn alszik már a kis család; Magdus* a lábtartóféle ágyon. Ella* a kabátomon – s idekinn egyre hidegebb a tengertől elvált éjszaka. Hazafelé tehát! S az újságíró és a kurátor megint eszembe jutnak. Az utolsó hetekben otthon minden napra jutott belőlük néhány. Mi halmozódhatott fel két hét alatt. Enyhe szorongás közeledtét érzem, mintha egy nagy marok, egyelőre egész puhán, alig érezhetően megszorítaná a szívem. A szív, a

megszokás állítja, nem tud olyan könnyen újjászületni, mint a tudat. Mert tudatomban most ilyesfélét mondok: Mennyien szenvednek a te kis országban étlen, hidegben, kis cselédek nagyságák karmában, tenyerüket nyújtó anyák a Lánchíd korlátjánál, a Duna és az emberek könyörületessége közt. Ezeknek még az az elégtételük sincs meg, hogy értelme van a szenvedésüknek. Frobenius* ír az etiópok rituális királygyilkosságáról. Mit érezhetett a fehér ruhába öltöztetett király az újhold ünnepén, amint volt cselédei rárohantak s megfojtották. Bizonyára nem azt, amit a kis néger asszony, aki mellől a krokodil elkapta a társát, s a babonás nép őt fojtja meg érte, mert ő szolgáltatta ki varázslattal a krokodilnak. Ez a feláldozott király érezte halála s a holdváltozás közös értelmét: elenyésző öntudata népe megújulásával volt tele. Fájdalmát fölülmúlta a jelentés, melynek áldozata lett. Nem vagyunk-e mi magyarok is ilyen etióp nép? S nem a koszorús emberáldozat halottai tartanak életben még mindig csodaszerűen. Magyar írók fején van-e nagyobb ék, mint ez a koszorú? Ilyeneket forgat az elszánt, fellelkesült tudat. A szív – a hideg teszi-e vagy az éjszaka – nem vesz minderről tudomást. A lelkes gondolatoktól messze, a nagy szavak alatt magára hagyottan fájni kezd.

JEGYZETEK

Dilthey, Wilhelm (1833–1911) – német idealista filozófus, a szellem-történeti iskola megalapítója

...hivatalnok-munkára ítéltén élek... – Németh László 1934-ben a Rádió irodalmi osztályának vezetője lett

Magdus – Németh László 1931-ben született kislánya

Frobenius, Leo (1873–1938) – német néprajztudós; *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens* (Sors-megismerés a kultúrameletkezés értelmében) című műve 1932-ben jelent meg

kultúrmorfológia – Németh László értelmezése szerint: kultúralaktan; a kultúra szerkezetével, felépítésével foglalkozó tudomány (lat.)

Das deutsche Volk... – A német nép elvesztette hitét saját kultúrájában (ném.)

hamita nyelvek – Észak- és Kelet-Afrikában beszélt, nem sémi nyelvek (pl. berber, kopt)

Kretschmer, Ernst (1888–1964) – német pszichiáter; a testalkat, a betegség és a jellem összefüggéseit vizsgálta

cikloid — (ciklotim) mozgékony, vidám vagy nehézkes, szomorúságra hajló, kiegyensúlyozott alkat; ellentéte a szkizotim: diszharmonikus, kiegyensúlyozatlan alkat

Eckhart Johann (kb. 1260–1327) – német domonkosrendi szerzetes, misztikus író és prédikátor. 1329-ben tanait eretnokség miatt elítélték

Luther, Márton (1483–1546) – német ágostonrendi szerzetes, a reformáció megindítója és vezére

Aquinói Tamás (1225–1274) – domonkosrendi szerzetes, egyetemi tanár, a középkor olasz származású skolasztikus filozófusa

Bacon, Roger (1214–1294) – angol filozófus, a tapasztalaton alapuló természetvizsgálat korai előfutára a középkorban

Bismarck, Otto von (1815–1898) – német államférfi és diplomata; keménykezű politikájának eredménye az 1871-ben létrejött egységes Német Birodalom, amelynek első birodalmi kancellárja volt (1871–1890)

omnipotenciális – korlátlan lehetőségű (*lat.*)

paideuma – az eredeti görög szó alkalmas kétértelműsége alapján használja Frobenius e szót „nevelés és nevelt” értelemben *Paideuma* című, 1921-ben megjelent munkájában

Herder, Johann Gottfried (1744–1803) – német író, költő, filozófus; a nemzeti kultúrák jelentőségének felismerője

Spengler, Oswald (1880–1936) – német filozófus; a porosz világuralmi törekvések egyik teoretikusa (*Preussentum und Sozialismus*, 1919)

Raubtier – ragadozó (ném.)

Ella – Démusz Ella, Németh László felesége

Raum – térség, terület (ném.)

Zeit – idő (ném.)

Mistik – misztika (ném.)

Ergriffenheit – meghatódottság (ném.)

vitalista – a vitalizmus (az életfolyamatokat nem anyagi természetű élet-erő működésével magyarázó idealista elmélet) híve (*lat.*)

Kant, Immanuel (1724–1804) – a klasszikus német idealista filozófia nagy alakja

Wirklichkeit – valóság (ném.)

Borgia Sándor – Rodrigo Lenzuoli de Borgia bíbornok (1431–1503), aki VI. Sándor néven 1492–1503 között ült a pápai trónon

Voltaire, François-Marie Arouet (1694–1778) – francia filozófus, író, a felvilágosodás eszméinek kiemelkedő jelentőségű képviselője és terjesztője

Erasmus, Desiderius Rotterdamus (?1466–1536) – németalföldi humanista, nagy hatású gúny- és vitairatok szerzője; *A balgaság dicsérete* című munkájában élesen támadta a skolasztikát, az egyházi szokásokat s a teológusokat

Isonzo, *Tagliamento*, *Piave* – 1915-ben e folyók közelében véres ütközeteket vívott egymással az osztrák–magyar és az olasz hadsereg

Formosa – Tajvan portugál neve

hieroglif – hieroglifa: véset, felirat (gör.); a képirás jele a régi egyiptomi írásban

Nyelvekről (1933) – in: Németh László: *Európai utas*, Budapest, 1973, 658–671. old.

- paranoia* – téveszmerendszeren alapuló elmebetegség (gör.)
vaporetto – személyszállító motoros hajó Velencében (ol.)
Campanile – harangtorony; itt: a Szent Márk templom tornya
a temető Muránó – tollhiba: a San Michele szigeten van Velencében a temető
- Hérodotosz* (kb. i. e. 484–425) – görög történetíró, Cicero a történetírás atyjának nevezte
- Menge-szótár* – Hermann Menge és Otto Güthling Berlinben, 1910–1913 között megjelent nagy görög–német szótára
- Wilamowitz-Moellendorff*, Ulrich von (1848–1931) – német klasszika-filológus, elsősorban az ógörög kultúra tudósa
- hittiták* – ókori nép Kisáziában
- Minos király* – mondabeli krétai király, a krétai kultúra megteremtője
- Kandaulés* – Sardis királya; története: Herodotosz: *Történeti könyvei*, Budapest, 1892–1893, I–III. kötet, Első könyv 8–13. old.
- Halikarnasszosz* – kisázsiai ógörög város, Hérodotosz szülővárosa
- Pszammetikhosz* – több egyiptomi uralkodó neve; Hérodotosz történetének (Második könyv 2.) szereplője I. Pszammetikhosz, aki i. e. 660–610 között uralkodott
- Iszter* – a Duna ógörög neve
- Mendész* – egyiptomi isten, a szerencsésen és sikeresen nemző természetes öserő megszemélyesítése; kecskebak alakjában ábrázolták
- az akanthus hajók büblösz vitorlái* – a sajátos szerkezetű, növényekből készített egyiptomi vitorláhajók leírása: Hérodotosz, Második könyv 96.
- Jupiter* – a római mitológiában a fény istene
- Hermész* – a szél és a levegő istene az ógörög mitológiában
- Arész* – a harc és a férfias bátorság istene az ógörög mitológiában
- Héraklész* – Zeusznak, a legfőbb istennek földi asszonytól született fia, nagy tetteivel magának halhatatlanságot kivívott görög hős
- Irisz* – a szivárvány megtestesítője és egyben az istenek hírmondója; lenge leányalakként ábrázolták
- ló* – szépséges argosi papnő, akit Zeusz – hogy felesége, Héra féltékenységtől megóvjá – tehénne változtatott
- Fán* – kecskelábú, kecskeszarvú ógörög pásztoristen
- Dodona* – ógörög jóshely
- Tarzus* – kisázsiai város az ókorban
- Szidon* – föníciai kereskedőváros
- apriori* – a tapasztalattól független, a tapasztalatot megelőző (lat.)
- Ozirisz* – egyiptomi isten, a fény, a termékenyítő Nílus vize, az egészség kútfeje
- Dionüszosz* – a bornak és a bortermelésnek istene és védőszelleme az ógörög mitológiában
- Jahve* – (héber: úr) a zsidó vallás istenének neve
- Esti Kurír* – 1923–1944 között megjelent délutáni napilap
- maroquin* – szattyán (fr.)

quantum satis – bőven, amennyi csak kell (lat.)

Márai Sándor (szül. 1900) – író, költő; *Vidali módszere* című elbeszélése *Bolhapiac* (Bp. 1934) című elbeszéléskötetében található

percent – százalék (rég.)

bicsérdysta – a Bicsérdi Béla által hirdetett rendkívül szigorú, kevés és kizárólag növényi táplálékon alapuló vegetáriánus étrend híve

Kerényi szigete – Kerényi Károly (1897–1973) – klasszikus-filológus, vallástörténész; 1935-ben szerkesztette a *Sziget* című folyóiratot. A „sziget-mítosz” középponti helyet foglalt el gondolkodásában (*Horatius noster*, Budapest, 1935); *Dionüszosz*-könyve szintén 1935-ben jelent meg, német nyelven

hipománia – enyhe fokú mánia (gör.)

Daudet, Alphonse (1840–1897) – francia író; kedélyes-érzelmes hangvételű regényei még a századforduló táján is roppant olvasottak, népszerűek

Serao, Matilde (1856–1927) – népszerű olasz regényíró, újságszerkesztő; az olasz délvidek életének élethű ábrázolója

Euxinus – „vendégszerető”; a Fekete-tenger jelzője (lat.)

Faites vos jeux – Tessék tenni! (fr.)

belriposo – „jó pihenést” (ol.)

Otto, Walter F. (1874–1958) – német klasszikus-filológus; *Die Götter Griechenlands* (Görögország istenei) című könyve 1929-ben jelent meg

Reinhardt, Karl (1886–1958) – német klasszikus-filológus; *Sophokles* című műve 1933-ban jelent meg

Wolters, Friedrich (1876–1930) – német író, irodalomtörténész; említett műve: *Stefan George und die Blätter für die Kunst*, 1930 (Stefan George és a Művészeti Lapok)

George, Stefan (1868–1933) – nagy hatású német költő; költészete szellemi elzárkózás, formagazdag önimádat: „az elöregedett polgárság a saját gyöngeségének sejtelmét leplezi” (Walter Benjamin)

Hölderlin, J. Chr. Friedrich (1770–1843) – német költő; varázslatos költészetében eleven valósággá álmodta a hajdani görög világot

Lawrence, David Herbert (1885–1930) – angol regényíró; népszerű művei erősen tükrözik Freud hatását

nusz – értelem, ész (gör.)

Periklész (i. e. 493–429) – athéni államférfi; az ókori demokrácia legkiemelkedőbb alakja

Pheidiasz (i. e. 5. sz.) – görög szobrász, korának legnagyobb művésze

antropomorfizmus – a természet jelenségeinek és képzeletbeli lényeknek emberi alakokkal és tulajdonságokkal való felruházása (gör.-lat.)

az én Szophoklész-tanulmányom... – Szophoklész. Tanulmány és vallomás. 1930–1933, in: Németh László: *Európai utas*, Budapest, 1973, 18–31. old.

barokk költő – Németh László nyilvánvalóan Zrínyi Miklóssal a *Szigeti veszedelemre* utal. Drasenovich Mária (*Zrínyi Miklós könyvjegyzetei*, Pécs, 1934) hangsúlyozza tanulmányában a költő világnézeti kettősségét

delosi istengyermek – a monda szerint Delos görög szigeten született Apollo, a rend és harmónia istene

Endümion – Zeusz fia, aki nem halott, csak örökké alszik; Endümion királynéja Szelene (a Hold), aki beleszeretett, s mióta örök álmát alussza, éjjelenként felkeresi őt

Géza fejedelem (?–997) – az utolsó pogány Árpád-házi magyar fejedelem: ő hívta az országba a keresztény hittérítőket, s gyermekeit is keresztény hitben neveltette

Vallások (1934) – in: Németh László: *Európai utas*, Budapest, 1973, 623–633. old

„*Te, Isten, mi egyek vagyunk.*” – Ady Endre: A kimérák Istenéhez

Blätter für die Kunst – 1892-ben alapított német folyóirat (Művészeti Lapok)

...*a primus mellett a pareseket keresi...* – az első mellett az egyenlőket keresi (lat.)

Zu meinen träumen... – A nép elől az álmaimhoz menekültem. Forró igyekezettel tapogatózva a messzeség felé. És egyedül és tisztán beszéltem felhövel, csillaggal. Első ifjúi viaskodásomról (ném.)

Hamvas Béla (1897–1968) – művelődéstörténész, esszéíró; ma csendtől övezett életműve korábban szenvedélyes vitákat kavart

egyik írásomban... – Ady Endre. Felolvasás a debreceni Ady-Társaság 1934. március 2-i előadóján, in: Németh László: *Két nemzedék*, Budapest, 1970, 49–60. old.

Prohászka Lajos (1897–1963) – filozófus, pedagógus, *A vándor és a bujdosó* című, nagy vitákat kiváltó tanulmánya folytatásokban, a Minerva hat számában jelent meg 1932–1935 között (könyv alakban 1936-ban)

Lévy-Bruhl Lucien (1857–1939) – francia szociológus; a természeti népek életét, gondolkodását vizsgálta

Bethlen – Bethlen István (1874–1946), politikus államférfi, 1921–1931 között miniszterelnök

Eckhardt – Eckhardt Tibor (1888–1972) szélsőjobboldali politikus, az Ébredő Magyarok Egyesülete, majd a Független Kisgazdapárt elnöke

...*a reformot ugyancsak temeti a sajtó...* – Gömbös Gyula (1886–1936) szélsőjobboldali politikus, miniszterelnöksége kezdetén (1932) bizonyos látzatreformokat ígért, amelyek megvalósulásához némi értelmiségi illúziók tapadtak (Németh László: *A reform, Tanú*, 1935, I., 4–56. old.)

Dum spiro, spero – ameddig élek, remélek (lat.)

„*virtuális Magyarország*” – utalás Kardos Tibor *A virtuális Magyarország* című írására. (Magyar Irodalmi ritkaságok, XXIX. szám, Budapest, 1934)

Pekař Josef (1870–1937) – cseh történész; történelemkönyvének rövidített változata magyarul is megjelent: *A csehszlovák nemzet történelme*, Prága, 1925

milieu intérieur – belső környezet (fr.)

status praesens – jelenlegi állapot (lat.)

akárcsak a Bibliában... – utalás Mózes öt könyvének eredeti címeire.

Tanú – Németh László által írott és szerkesztett folyóirat 1932 és 1937 között

Válasz – a népi írókat tömörítő folyóirat, 1934–1938 között jelent meg (1946-ban újraindult, Illyés Gyula szerkesztésében jelent meg 1949-ig)

Vojtech – Szent Vojtech, keresztény hittérítő, vértanú (†997)

Thészeusz – Athén nemzeti hőse

Oidipusz – a mítoszt átfarmáló ógörög drámairodalomban naggyá lett hős (Szophoklész: Oidipusz király)

(összeállította: Szigethy Gábor)

Néhány megjegyzés a Magvető kiadásához készült jegyzetekhez

= *Frobenius* → *Schicksalskunde* – helyese(bbe)n (Németh László is ezt a tükörszót használja): sorstudomány

= *paideuma* – görög alapszóból Frobenius által alkotott fogalom, nehezen értelmezhető, kb. 'kultúrlélek' (lásd Biernaczky János tanulmányát a *Paideumáról* könyvtárunkban)

= *Ergriffenheit* – a kifejezés értelme helyese(bbe)n: megragadottság, ahogy azt Németh László is alkalmazza

= *Jupiter* – a főisten a római mitológiában, Zeusz megfelelője, az ég, a vihar, a világosság istene

= *Hamvas Béla* – a jeles filozófus, művelődéstörténész, esszéista életművét napjainkra – különféle kiadói törekvések nyomán – immár nem övezi csend

= *Eckhardt Tibor* – az ismert, majd az USA-ba távozott, 20. századi magyar politikai személyiség az Ébredő Magyarok Egyesületét elhagyva és a Független Kisgazdapárthoz csatlakozva minden bizonnyal már nem minősíthető szélsőjobbaldali politikusnak

(b. sz.)

(A szerkesztő megjegyzése / Note by the Editor: Németh László műve eredetileg a *Tanú* 1935, II. számában jelent meg (57–106. old.), újabban: Németh László: *Európai utas*, Budapest, 1973, 695–745. old., de mi a Szigethy Gábor szerkesztette *Gondolkodó Magyarok* sorozat (Magvető Kiadó) szövegét vettük alapul (önálló kötetként, Budapest, 1981, 99 old., újabb kiadása: Budapest, Neumann Kht., 2003), a szerkesztő bevezetőjét és jegyzeteit is közreadva az alapszöveggel. – Németh Lászlónak ez a műve a nagy német etnológus, Leo Frobenius afrikanisztikai műveinek erőteljes hatását mutatja, a napló első részét a magyar író teljes egészében a német tudós személyének szenteli, tekintve azonban, hogy a további

fejezetekben is időről időre előbukkan Frobenius neve, sőt a Heródotosz fejezetben az ókori klasszikus egyiptomi leírását is felidézi, ismerteti, elemzi, így ezért afrikanisztikai elektronikus könyvtárunkba a teljes szöveget beillesztettük. – Jelezzük, hogy az OSZK MEK elektronikus könyvár Szigethy Gábor szerkesztői megjegyzéseit elhagyta, amit mi viszont néhány korrekciós kiegészítéssel ugyancsak közzéteszünk.)